

บทที่ ๘

กรณีศึกษา ศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรชุมชน วัดท่าลาด

ต.นาโเส อ.กุดชุม จ.ยโสธร

๘.๑ ภูมิทัศน์ของความหลากหลายทางชีวภาพท้องถิ่น

๘.๑.๑ ศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรชุมชน วัดท่าลาด

ศูนย์สุขภาพฯ วัดท่าลาด ตั้งอยู่ในชุมชนบ้านท่าลาด ต.นาโเส อ.กุดชุม จ.ยโสธร เป็นศูนย์กลางในการส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการดูแลสุขภาพของคนในชุมชน ด้วยการส่งเสริมให้สมาชิกของศูนย์ฯ ปลูก ใช้ และจำหน่ายวัตถุดิบสมุนไพร โดยศูนย์ฯ เป็นผู้รับซื้อและนำวัตถุดิบมาแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์สมุนไพรต่างๆ

๘.๑.๒ ชุมชนสมาชิกผู้ปลูกสมุนไพรของศูนย์สุขภาพฯ วัดท่าลาด

ศูนย์สุขภาพฯ วัดท่าลาด มีสมาชิกผู้ปลูกสมุนไพรอยู่ในชุมชนบ้านท่าลาดและชุมชนใกล้เคียงในตำบลนาโเสอีก ๑๔ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านโศกขุมปูน บ้านนาโเส บ้านสันติสุข บ้านหนองผือน้อย บ้านหนองแคน บ้านป่าหวาย และบ้านดงเย็น และบ้านโนนยาง บ้านกุดหิน และบ้านหัวจัวในตำบลกำแมด และบ้านคำม่วงไข่และบ้านสุขเกษม ตำบลโนนเปือย อำเภอกุดชุม และบ้านโคกกลาง บ้านโคกสำราญ และบ้านคอนทอง ตำบลไผ่ อำเภอยางชุมน้อย

สภาพทางนิเวศของชุมชนเป็นที่โคกและที่ดอน แบบที่ราบสูงทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีป่าไม้ประเภทป่าเบญจพรรณและป่าเต็งรังอยู่กระจัดกระจาย มีลำห้วยถึง ๘ สาย ในอำเภอกุดชุม แต่มีเพียงสายเดียวที่มีน้ำตลอดปีคือลำห้วย “โพง” ไหลผ่านหลายหมู่บ้านในตำบลนาโเส

ลักษณะทั่วไปของชุมชนคือ ชาวบ้านจะตั้งบ้านเรือนรวมกันเป็นหมู่บ้าน แต่ละครอบครัวจะมี “สวนหลังบ้าน” เป็นพื้นที่ปลูกพืชผักสวนครัวและพืชสมุนไพร และมีที่นากระจายห่างออกไปรอบๆ หมู่บ้าน พื้นที่นาของชุมชนแถบนี้มีลักษณะทางนิเวศเป็น “นาดอน” หรือ “นาโคก” คือพื้นที่นาที่มีระดับค่อนข้างสูงซึ่งอดีตเคยเป็นป่าเต็งรัง ชาวบ้านเรียกว่า “ป่าดอน” หรือ “ป่าโคก” ป่าดอนหรือป่าโคกที่ยังเหลือรอดจากการถูกหักร้างถางพงเป็นพื้นที่เกษตร ทุกวันนี้เป็นป่าขนาดเล็กที่ติดกับผืนนาของแต่ละครอบครัว เรียกว่า “ป่าหัวไร่ปลายนา” ในบริเวณเดียวกับพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาเหล่านี้จะมีพื้นที่ป่าของส่วนรวมหรือป่าสาธารณะแทรกตัวอยู่กระจัดกระจายกันไป

ไม่ว่าจะเป็น “ป่าช้า” และ “ป่าคอนปุตตา” ของแต่ละชุมชน รวมทั้ง “ป่าชุมชนหรือป่าอนุรักษ์” ของชุมชนเดียวหรือหลายชุมชนร่วมกันดูแล

ชาวบ้านมีอาชีพเกษตรกรรม ทำนาปลูกข้าวเป็นหลัก ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะคือ ๑) เกษตรกระแสหลัก ปลูกข้าวพันธุ์ที่ตลาดรับซื้อ เช่น ข้าวเจ้าหอมมะลิ ๑๐๕ และข้าวเหนียว กข ๖ มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชในการทำเกษตร และปลูกพืชเศรษฐกิจจำพวกยางพารา มันสำปะหลัง ยาลูกปัดส เป็นรายได้เสริม และ๒) เกษตรอินทรีย์ ไม่ใช้สารเคมีในการทำเกษตรทุกชนิดในการทำเกษตร ปลูกข้าวหลายพันธุ์ ทั้งพันธุ์ที่ตลาดรับซื้อและพันธุ์ท้องถิ่น เช่น ข้าวเหนียวพันธุ์ขาวใหญ่ พันธุ์เจ้าแตก ข้าวเหนียวแดง เป็นต้น โดยมีโรงสีข้าวชมรมรักษารัฐธรรมนูญ ซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านโสกชุมปูน เป็นองค์กรที่ส่งเสริมการทำเกษตรที่ปลอดจากการใช้สารเคมีในการทำเกษตร แปลงเกษตรอินทรีย์มีการปลูกต้นไม้หลากหลายชนิด ทั้งพืชผักสวนครัวและพืชสมุนไพรเพื่อเป็นรายได้เสริม รวมถึงไม้ผลและไม้ยืนต้นเพื่อเป็นอาหาร เป็นไม้ใช้สอยและเป็นร่มเงา

๔.๒ พัฒนาการของการจัดการความหลากหลาย - การฟื้นฟูและส่งเสริมการใช้สมุนไพรในชุมชน

วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๖ เจ้าหน้าที่สาธารณสุขมูลฐานของโรงพยาบาลกุดชุม หมอยาพื้นบ้าน และชาวบ้านที่สนใจสมุนไพรในอำเภอกุดชุม ได้ร่วมกันก่อตั้ง “ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพร อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร” ขึ้น เพื่อส่งเสริมให้ชาวบ้านหันมาใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพของตนเอง ครอบครัว และชุมชน เนื่องจากตระหนักว่า ในท้องถิ่นยังมีสมุนไพรอันเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณค่า สามารถนำมาใช้ในการดูแลสุขภาพตนเองได้ในยามเจ็บป่วย โดยอาศัยความรู้ของหมอยาพื้นบ้าน และภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาช้านาน

ปีแรกของการทำงาน ได้ตั้งศูนย์รวบรวมพันธุ์สมุนไพรที่โรงพยาบาลกุดชุม โดยได้รับการบริจาคจากสมาชิกและผู้สนใจทั่วไป มีการจัดกิจกรรมขึ้นเก็บสมุนไพรหายากที่ใช้เข้าตำรับของหมอยาพื้นบ้าน รวมถึงการพบปะสนทนา แลกเปลี่ยนความคิดเห็นในระหว่างสมาชิก บทบาทหมอยาพื้นบ้านจึงได้รับการฟื้นฟู ดำรับยาที่เคยปกปิดมานานก็ได้ถูกนำมาเปิดเผยเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่คนทั่วไป

ต่อมาชมรมฯ ได้ส่งเสริมให้สมาชิกและผู้สนใจนำสมุนไพรเดี่ยวหายาก เช่น ฟ้าทะลายโจร หญ้าหนวดแมว ฯลฯ มาปลูกในครัวเรือนโดยตรงเพื่อการพึ่งตนเองในการรักษาโรคพื้นฐาน เช่น ไข้หวัด ปวดท้อง ขับปัสสาวะ เป็นต้น เรียกว่าโครงการ “สมุนไพรสู่ครัวเรือน” โดยให้บ้านโสกชุมปูนและบ้านท่าลาด ในตำบลนาโศ เป็นศูนย์เพาะพันธุ์สมุนไพรให้แก่หมู่บ้านใกล้เคียงและเป็นศูนย์สาธิตระดับหมู่บ้าน ชุมชนจึงมีความตื่นตัวในเรื่องการดูแลสุขภาพมากขึ้น จากการที่เน้นเพียง

เรื่องยาสมุนไพรและหมอพื้นบ้าน ก็ได้หันมาเน้นเรื่องวิถีชีวิตการอยู่การกิน รวมไปถึงเรื่องวิถีการผลิตในภาคเกษตร ด้วยคิดว่าน่าจะเป็นคำตอบของการดูแลสุขภาพได้มากกว่าเพียงการเจ็บป่วยแล้วไปหาหมอหรือหาหมอรักษา

และจากการหันเหแนวทางการดำเนินงานมาสู่เรื่องวิถีชีวิต เรื่องปากท้องของชาวบ้านนี้ ทำให้กลุ่มคนทำงานเกิดความคิดที่จะก้าวไปสู่เรื่องเกษตรและการทำโรงสีของชุมชน กระนั้นตัวชมรมหมอพื้นบ้านฯ ก็ยังมีศักยภาพในเรื่องสุขภาพและน่าจะคงบทบาทนี้ไว้ ไม่ควรจะหมดไปกับการด้านเกษตรกรรมเสียเลยทีเดียว ประกอบกับรูปแบบของชมรมฯ ที่มีศูนย์กลางที่โรงพยาบาลกุดชุม เป็นลักษณะการรวมกลุ่มกันของคนทำงาน ไม่เป็นรูปธรรมที่จะทำให้ชุมชนเข้าถึงได้ อีกทั้งในเวลานั้นที่โรงพยาบาลก็มีเพียงสวนสมุนไพรสำหรับอนุรักษ์ ทำให้ชาวบ้านไม่มีโอกาสได้ใช้สมุนไพรหรือเข้าถึงการรักษาแบบหมอพื้นบ้านได้จริง กลุ่มคนทำงานจึงคิดว่าภูมิปัญญาพื้นบ้านนี้จะดำรงอยู่ได้ก็ด้วยการฟื้นฟูให้ชุมชนเข้าถึงได้ ดังนั้นสิ่งที่จะเป็นรูปธรรมที่สุดก็น่าจะเป็นการพัฒนารูปแบบองค์กรออกมาเป็นลักษณะของศูนย์สุขภาพในชุมชน ที่จะทำให้ชุมชนได้เข้าถึงการใช้ประโยชน์อย่างแท้จริง

ในขณะที่มีการเตรียมจัดตั้งโรงสีของชุมชนที่บ้านโสกชุมพล วัดท่าลาดซึ่งมีพระครูสุภาจารวัฒน์ เจ้าอาวาส เป็นแกนหลักสำคัญในการทำกิจกรรมของหมู่บ้าน ก็ได้ตั้ง “ศูนย์สุขภาพแผนไทย” ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ พร้อมกับการดำเนินงานควบคู่กันไปในด้านเกษตรกรรมปลอดสารพิษ หรือการทำเกษตรอินทรีย์ของโรงสีข้าวชมรมรักษารัตนชาติ ซึ่งตั้งขึ้นในปีต่อมา

ศูนย์สุขภาพฯ ได้พัฒนาสวนสมุนไพรโดยการรวบรวมและกระจายพันธุ์สมุนไพร สร้างห้องอบสมุนไพร ผลิตภัณฑ์สมุนไพร และเป็นแหล่งศึกษาดูงานและเผยแพร่ความรู้ด้านสมุนไพร ต่อมามีความต้องการวัตถุดิบจากองค์กรภายนอกเพื่อนำไปแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ยาสมุนไพร ศูนย์ฯ จึงเน้นการส่งเสริมการปลูกให้แก่สมาชิก เพื่อรับซื้อวัตถุดิบจากสมาชิก และพัฒนาคุณภาพวัตถุดิบเพื่อการจำหน่าย ต่อมาภายหลัง ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สถาบันแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข ได้เข้ามาสนับสนุนกิจกรรมการแปรรูปวัตถุดิบสมุนไพร โดยมีโครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง มูลนิธิสุขภาพไทยเป็นตัวขับเคลื่อนการดำเนินงาน ส่งเสริมให้กลุ่มแม่บ้านที่ทำงานกับศูนย์ฯ ได้ไปเรียนรู้กระบวนการจัดการวัตถุดิบสมุนไพร เช่น การเก็บเกี่ยว การทำความสะอาด การลดขนาด (ล้าง-หั่น-ตาก) การอบวัตถุดิบ การบด-ร่อนยา การเก็บตัวยา กระบวนการแปรรูปยา เช่น การบรรจุแคปซูล การทำขี้ผึ้ง ฯลฯ จากแหล่งศึกษาดูงานต่างๆ เพื่อนำมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับเป้าหมาย และทิศทางการทำงานของศูนย์ฯ ซึ่งขณะนั้นเป็น “ศูนย์พัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรชุมชน” ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๔๒

ศูนย์ฯ ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “ศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัตถุโบราณไพร่ชุมชน วัดท่าลาด” และมีการบริหารจัดการกันเองโดยชาวบ้านในรูปแบบของคณะกรรมการจนถึงทุกวันนี้

๘.๓ ความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพที่มีต่อศูนย์สุขภาพฯ และวิถีชีวิตของคนในชุมชน

สวนหลังบ้าน ป่าหัวไร่ปลายนา และป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ ถือเป็น “ตู้กับข้าว” หรือ “ซูเปอร์มาร์เก็ต” ของชุมชน และยังเป็น “แหล่งที่มา” ของวัตถุโบราณไพร่ชนิตต่างๆ ที่ศูนย์สุขภาพฯ นำมาใช้ผลิตยาสมุนไพร

๘.๓.๑ ลักษณะของพื้นที่ ๓ ประเภทที่ชุมชนและศูนย์ฯ ใช้ประโยชน์คือ

(๑) สวนหลังบ้าน คือพื้นที่สวนครัว พื้นที่ปลูกต้นไม้ในบริเวณบ้าน หรือพื้นที่สำหรับเลี้ยงสัตว์ที่อยู่ในบริเวณที่พักอาศัย ไม่ได้แยกออกไปอยู่ที่ไร่นา สวนหลังบ้านของบางครอบครัวอาจมีพื้นที่แค่ ๕-๑๐ ตารางวา แต่บางบ้านอาจมีถึง ๑-๕ ไร่

พืชที่ปลูกในสวนหลังบ้านมีหลายประเภท ประเภทผักสวนครัวที่ใช้ประกอบอาหาร เช่น แตงกวา กระเพรา สะระแหน่ พริก มะเขือ ข่า ตะไคร้ มะกรูด ขมิ้น สะเพา ฯลฯ ประเภทพืชที่ให้ผล เช่น มะละกอ ถั่วลิสง กล้วย มะม่วง มะพร้าว หน่อไม้ ฯลฯ ประเภทสมุนไพรที่เป็นสมุนไพร เช่น ว่านประดง ว่านริศดวงทวาร ว่านนิ้ว ว่านพริก ประเภทสมุนไพรรักษาโรคพื้นฐานที่ศูนย์ฯ ส่งเสริมให้สมาชิกปลูก เช่น ฟักทอง กล้วย รางจืด หน่อไม้ฝรั่ง กล้วย กล้วย และประเภทไม้ใช้สอย เช่น ไม้

บางบ้านอาจมีไม้ยืนต้นขนาดเล็ก เช่น ขี้เหล็ก สะเดา หรือไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ เช่น ยางนา มะค่า และไม้พื้นบ้านอื่นๆ หรือบางบ้านก็เก็บพันธุ์สมุนไพรจากป่าหรือชุมชนอื่นมาปลูกเพื่อการอนุรักษ์ด้วย เช่น โศคนาน ซึ่งสวนหลังบ้านลักษณะนี้จะคล้ายเป็นป่าขนาดเล็ก ความหลากหลายของพันธุ์พืชมีมากกว่า ๕๐ ชนิด บางบ้านที่สวนหลังบ้านมีความหลากหลายมากอาจมีพืชถึง ๑๐๐ กว่าชนิด ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวที่มีพื้นฐานการใช้สมุนไพร เช่น ครอบครัวของหมอยาพื้นบ้าน ครอบครัวที่ยังมีคนเฒ่าคนแก่ที่ยังแข็งแรงอาศัยอยู่ หรือหากเป็นครอบครัวที่มีคนรุ่นใหม่ ก็จะเป็นครอบครัวที่มีความสนใจเรื่องสมุนไพรและเกษตรอินทรีย์ เพราะปัจจุบันนี้สวนหลังบ้านที่มีความหลากหลายมากนั้นเหลือไม่มากนัก เนื่องจากใช้พื้นที่ไปในการปลูกหญ้าเพื่อเลี้ยงวัวพันธุ์ เป็นต้น

ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากสวนหลังบ้านเป็นแหล่งอาหาร เช่น หน่อไม้ พืชผัก และไม้ผลต่างๆ กล้วยและมะพร้าวใช้ทำขนมในบุญประเพณี เป็นต้น ด้านประโยชน์เพื่อการใช้

สอย เช่น ไม้ไผ่ใช้สร้างสิ่งปลูกสร้างขนาดเล็ก ใช้จักดอกเพื่อมัดสิ่งของ ทำไม้หาบคอน ไม้ปิ้งปลา ปิ้งไก่ กิ่งไม้ยั่นดันนำไปเผาถ่านและใช้เป็นฟืนหุงหาอาหาร

หมอยาและชาวบ้านส่วนใหญ่ที่ยังคงใช้สมุนไพรรักษาโรคจะเก็บสมุนไพรจากสวนหลังบ้านของตนหรือเพื่อนบ้านเป็นหลัก เป็นยารักษาอาการเจ็บป่วยเล็กๆ น้อยๆ จะเข้าไปเก็บในป่าเมื่อขาดแคลนเท่านั้น นอกจากนี้สวนหลังบ้านยังเป็นพื้นที่ปลูกสมุนไพรที่สามารถจำหน่ายเป็นรายได้เสริม เช่น ฟักทลายโจร หญ้าหนวดแมว ขมิ้นชัน ฯลฯ

สวนหลังบ้านทำให้ชุมชนพึ่งพาตนเองได้ในเรื่องวิถีชีวิต การกินอยู่ การรักษาสุขภาพของตนเองขึ้นพื้นฐาน และสิ่งใช้สอยเล็กๆ น้อยๆ ในชีวิตประจำวัน ลดการซื้อหาจากภายนอกได้

(๒) ป่าหัวไร่ปลายนา พื้นที่โล่งคือไร่หรือนาอันใช้ปลูกข้าวหรือพืชไร่อื่นหลังฤดูเก็บเกี่ยว เช่น ข้าวโพด ถั่วลิสง งามา งามา เป็นหลัก ติดกับไร่นาจะมีพื้นที่ป่า ขนาดของพื้นที่ (เฉพาะส่วนที่เป็นป่า) มีประมาณ ๑ ไร่ขึ้นไป ป่าของบางครอบครัวอาจมีพื้นที่ถึง ๑๐-๒๐ ไร่

ป่าหัวไร่ปลายนามีลักษณะทางนิเวศเป็น “ป่าโคก” หรือ “ป่าดอน” ซึ่งก็คือป่าเต็งรังที่ยังไม่ถูกหักล้างทางพงเพื่อการเพาะปลูก พืชที่ขึ้นเองหรือปลูกในป่าหัวไร่ปลายนา จะมีตั้งแต่ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ เช่น แดง จิก (เต็ง) ยางนา พอก พะยูง พลวง รัง ประดู่ มะค่า กระบก เก้ง นนทรี จามจุรี ไม้ ฯลฯ ซึ่งเป็นไม้ไผ่ใช้ปลูกสร้างบ้านเรือน ยุงข้าว เถียงนา อาศัยร่มเงา และกิ่งไม้ใช้ทำฟืน และมีผักป่าที่เป็นอาหารหลายชนิด เช่น เม็ก ดี้ว ออบแอบ กระเจียว แคป่า เพกา หน่อไม้ กระโดน ฯลฯ ป่าหัวไร่ปลายนาที่ยังเป็นป่าทึบ มีความหนาแน่นของพันธุ์ไม้มากก็จะมีเห็ดเกิดมากในฤดูฝน อีกส่วนหนึ่งก็จะเป็นไม้ยืนต้นที่เป็นอาหารทั้งผัก ผลไม้ และไม้ใช้สอย จะปลูกอยู่ตามคันนาหรือรอบๆ เถียงนา เช่น มะม่วง สะเดา ขี้เหล็ก แคบ้าน ชะอม ต้นส้ม ไม้ต้นเลี้ยว ฯลฯ นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งอาหารจากสัตว์ด้วย เช่น แมงดา ไช้แดง กิ้งก่า นก หนู แฮ่ แมงจิ้งจก เป็นต้น

พืชสมุนไพรที่ขึ้นในพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาก็เช่น บอระเพ็ด นมสาว ช้างน้ำ กำแพงเจ็ดชั้น ตูมตัง ตูมกา ว่านตูบหมูป ฯลฯ ด้วยสมุนไพรดำรงใหญ่บางดำรงซึ่งแต่ก่อนต้องขึ้นไปเก็บในป่าบนภูเขา เมื่อนำพันธุ์มาปลูกที่ป่าหัวไร่ปลายนาของตัวเองแล้ว จึงมีต้นยาให้ได้เก็บใช้ เช่น สิ่งโคต้น หมากแดง ขมิ้นเครือ โคลาน ฯลฯ

ความหลากหลายของพันธุ์พืชในป่าหัวไร่ปลายนามีมากกว่า ๑๐๐ ชนิด ป่าของบางครอบครัวที่ไม่ตัดไม้ใช้สอยมากเกินไปและมีการปลูกเสริมอย่างสม่ำเสมอ เป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์และมีความหลากหลายมาก ซึ่งอาจมีพืชกว่า ๒๐๐ ชนิด ในแง่ระบบนิเวศถือว่ามีความอุดมสมบูรณ์ในลักษณะของป่าโคก ป่าดอน แบบป่าในพื้นที่แล้งหรือป่าเบญจพรรณตามลักษณะป่าภาค

ตะวันออกเฉียงเหนือ มีไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ ขนาดกลาง ไม้พุ่ม ไม้ชั้นล่างคลุมดิน และไม้เลื้อย และมีสัตว์ขนาดเล็กอาศัยอยู่

(๑) ป่าอนุรักษ์ ได้แก่ ป่าคอนปู้ตา ป่าช้า หรือป่าของชุมชนที่อนุรักษ์ร่วมกัน

ก) ป่าคอนปู้ตา เป็นพื้นที่ป่าที่ชุมชนมีความเชื่อว่าเป็นที่ดอนตรงนั้นเป็นที่อยู่ของปู้ตา บรรพบุรุษที่ดูแลปกป้องคุ้มครองชาวบ้านในชุมชน ป่าคอนปู้ตาเป็นที่พึ่งในการวางแผนการทำการเพาะปลูก หรือเรื่องอื่นๆ ผ่านวิธีการทำนาย โดยมีตาจ้ำเป็นผู้ทำพิธี เป็นเสมือนผู้ส่งผ่านข้อมูลไปสู่ปู้ตา

ป่าคอนปู้ตาของแต่ละชุมชนมีเนื้อที่ไม่มากนัก ประมาณ ๕ ไร่ แต่กลับอุดมไปด้วยพันธุ์พืชนานาชนิด ทั้งพืชสมุนไพร ผักพื้นบ้าน ไม้ใช้สอย ไม้ฟืน ป่าคอนปู้ตาไม่มีกฎเกณฑ์ที่ชาวบ้านตั้งขึ้น หากแต่เป็นเพราะความเชื่อเดิมว่าปู้ตาเป็นผู้ดูแล จึงไม่มีใครลักลอบตัดไม้หรือเข้าไปเก็บหาของป่าโดยไม่บอกปู้ตา หากฝ่าฝืนทำก็จะเกิดอาการเจ็บป่วย เช่น เจ็บท้อง หน้ามืดเป็นลม ชาวบ้านก็จะเชื่อว่านี่เป็นผลจากการไม่บอกปู้ตา ทำให้คนเกรงกลัว ป่าจึงยังคงอุดมสมบูรณ์

ข) ป่าช้า เป็นพื้นที่ป่าที่นำคนตายไปเผา มีเนื้อที่ประมาณ ๔๐-๕๐ ไร่ ป่าช้าจะรกหนาแน่นกว่าป่าอื่น เพราะไม่ค่อยมีใครกล้าเข้ามาตัดไม้ ยกเว้น ไม้ที่ใช้ส่วนรวม อีกทั้งไม้ฟืนที่จะใช้เผาศพต้องเป็นไม้ที่แห้งตายเอง ไม่ใช่ไม้สด ไม้สดจะใช้เป็นไม้ค้ำด้านบนของโลงไม่ให้หลุดเวลาดึงกองฟอนเท่านั้น ป่าช้าเป็นแหล่งอาหารของชุมชน ชาวบ้านสามารถมาเก็บเห็ด ผักป่า ไข่มดแดง หานก หนู สัตว์ขนาดเล็กได้ สามารถเก็บฟืนได้ แต่ต้องเป็นไม้ที่แห้งตายเองเท่านั้น

ค) ป่าอนุรักษ์ของชุมชน ไม่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นป่าสาธารณะ (ซึ่งต้องมีตัวบทกฎหมายดูแล) เช่น ป่าสาธารณะโคกร่องแดงเป็นป่าชุมชนของบ้านท่าลาด ชาวบ้านท่าลาดสามารถเก็บเห็ดหรือหาของป่าได้ และตัดไม้ไปใช้ได้สำหรับส่วนรวม แต่ชาวบ้านจากชุมชนอื่นก็สามารถมาใช้ประโยชน์เล็กๆ น้อยๆ เช่น เก็บเห็ด หาผักป่าหรือสัตว์ต่างๆ เป็นอาหารได้เช่นกัน ป่าหนองแคนเป็นพื้นที่ป่าที่บ้านหนองแคน บ้านหนองผือน้อย และบ้านสันติสุข ตำบลนาโละ คูแลและใช้ประโยชน์ร่วมกันอยู่ แม้ไม่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นป่าสาธารณะตามกฎหมาย แต่ก็ถือเป็นของสาธารณะของชุมชนนั้นๆ ที่ชาวบ้านจะใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ เช่น ถ้าในหมู่บ้านจะสร้างศาลาของส่วนรวมก็จะเอาไม้จากป่าอนุรักษ์มาใช้ได้ สามารถเข้ามาเก็บเห็ด เก็บฟืนจากไม้ใช้สอยขนาดเล็ก เก็บผักป่าและยาสมุนไพรได้

ตามปกติป่าช้าและป่าอนุรักษ์ชุมชนจะช่วยกันดูแลอยู่แล้ว แต่ก็อาจมีกฎกติกาซึ่งขึ้นอยู่กับแต่ละชุมชนจะกำหนด เช่น สามารถตัดไม้เพื่อกิจกรรมของส่วนรวมได้ ชาวบ้านสามารถเก็บผัก เก็บของป่า พืชสมุนไพร เก็บฟืนจากไม้ที่ตายแล้ว แต่ห้ามตัดไม้เพื่อประโยชน์ส่วน

บุคคล เช่น ตัดไปล้อมรั้วของตัวเอง เป็นต้น หากละเมิดกฎก็จะมีปรับ ๕๐๐ - ๑,๐๐๐ บาท ตามสัดส่วนไม้ที่ลักลอบตัดไป

พันธุ์ไม้ที่พบในป่าประเภทนี้ส่วนใหญ่เป็นชนิดเดียวกับป่าห้วยไร่ปลายนา แตกต่างที่ปริมาณและความหนาแน่น อันเนื่องมาจากเป็นป่าที่มีกฎเกณฑ์กติกาคุ้มครองอยู่ ไม่ว่าจะเป็นเป็นกฎที่กำหนดจากชุมชน หรือกฎตามธรรมชาติ เช่น เรื่องวิญญาณ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ป่ายังคงความอุดมสมบูรณ์ไว้ได้

๘.๓.๒ ความสำคัญที่มีต่อวิถีชีวิตของชุมชนและต่อศูนย์สุขภาพฯ โดยแยกเป็นความสำคัญต่อชุมชน และต่อศูนย์ฯ ได้ดังนี้

(๑) ความสำคัญต่อชุมชน

ก) เป็นแหล่งอาหาร

ในสวนหลังบ้าน ชาวบ้านจะปลูกพืชผักสวนครัวที่ใช้ในการประกอบอาหาร เช่น ต้นหอม สะระแหน่ แมงลัก พริก ข่า ตะไคร้ ใบมะกรูด ฯลฯ โดยไม่ต้องซื้อหาจากภายนอก ส่วนป่าห้วยไร่ปลายนานั้น นอกจากจะได้พืชผักและผลไม้ที่ปลูกไว้ตามคันนา เช่น กล้าย มะพร้าว สะเดา ขี้เหล็ก มาบริโภคแล้ว ยังเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติจากผักป่าและสัตว์นานาชนิด เช่น ผักตบชวา เพกา แคป่า เห็ด นก แยกิ่งก่า แมลงต่างๆ พืชผักที่ได้จากนาก็เช่น ผักกะแยง ผักขม หรือสัตว์ต่างๆ เช่น ปลา กบ เขียด กุ้งฝอย เป็นต้น ส่วนป่าชุมชนหรือป่าอนุรักษ์ก็เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติขนาดใหญ่ของชุมชน เช่น เป็นป่าเห็ดชั้นดีในหน้าฝน และเป็นแหล่งผักป่าและสัตว์ต่างๆ ด้วยเช่นกัน

ข) เป็นแหล่งสมุนไพร

ชาวบ้านสามารถเก็บสมุนไพรทั้งจากที่ปลูกไว้ในสวนหลังบ้าน และสมุนไพรที่ขึ้นเองตามธรรมชาติมาใช้รักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐาน เช่น ฟ้าทลายโจรแก้ไข้หวัด ขมิ้นชันแก้ปวดท้อง กล้วยาหนดแมวใช้ขับปัสสาวะ ย่านางแดงแก้พิษเบื่อเมา เป็นต้น นอกจากนี้ป่าห้วยไร่ปลายนาและป่าอนุรักษ์ยังเป็นแหล่งสมุนไพรหายากหรือสมุนไพรที่ปลูกเองไม่ได้สำหรับหมอยาพื้นบ้านที่จะนำไปใช้เข้ายาคำรับเพื่อรักษาโรคต่างๆ

ค) เป็นแหล่งไม้ใช้สอยและเชื้อเพลิง

ในสวนและป่าเหล่านี้มีไม้สำหรับใช้สอย ทั้งที่ปลูกเอง เช่น ไม้ นนทรี สะเดา และขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่น จิก แดง พลวง สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือน ทำเสา ล้อมรั้ว นอกจากนั้นยังมีไม้สำหรับใช้ทำฟืน เช่น ต้นเสี้ยว มะม่วง หรือกิ่งไม้แห้งอื่นๆ และไม้ที่ตัดกิ่งไปเผาถ่าน เช่น สะแกนา กระบก เป็นต้น

ง) เป็นแหล่งรายได้

นอกเหนือจากการเป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค และไม่ใช้สอยแล้ว พื้นที่เหล่านี้ยังเป็นแหล่งรายได้เสริมที่สำคัญของชาวบ้าน จากการขายผักปลูก ผักป่า ของป่า เช่น ยางไม้ ครั่ง หรือสัตว์ต่างๆ กระทั่งต้นไม้ที่ใช้ทำไม้แปรรูปเพื่อสร้างบ้านเรือนก็ได้ขายให้เพื่อนบ้านที่ไม่มีต้นไม้ นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีรายได้จากการปลูกและเก็บสมุนไพรขายให้กับศูนย์สุขภาพฯ อีกด้วย ซึ่งรายได้ส่วนนี้ถือเป็นความต่างหรือจุดเด่นของชุมชนแถบนี้ โดยเฉพาะหมู่บ้านที่เป็นสมาชิกของศูนย์สุขภาพฯ

(๒) ความสำคัญต่อศูนย์สุขภาพฯ

ก) เป็นแหล่งวัตถุดิบสมุนไพร

พื้นที่สวนและป่าเหล่านี้มีความสำคัญต่อศูนย์ฯ ในแง่ของการเป็นแหล่งที่มาของวัตถุดิบสมุนไพรที่ศูนย์ฯ รับซื้อจากสมาชิกในชุมชน เช่น ขมิ้น มะกรูด ใพล ฟ้าทลายโจร หญ้าหนวดแมว เพชรสังฆาต รางจืด เหล่านี้ได้มาจากสวนหลังบ้าน รองลงมาคือประเภทป่าหัวไร่ ปลายนา เช่น บอระเพ็ด ตูมตัง วานตูบหมูป โคลกลาน หรือพืชหลังเก็บเกี่ยว เช่น งาดำ ถั่วลิสง เป็นต้น รวมถึงสมุนไพรอื่นๆ ที่เก็บจากป่าอนุรักษ์ เช่น บอระเพ็ด เถาวัลย์เปรียง กำแพงเจ็ดชั้น เป็นต้น

ข) เป็นแหล่งเรียนรู้และศึกษาดูงาน

สวนหลังบ้านและป่าหัวไร่ปลายนาของสมาชิกศูนย์ฯ ที่มีความหลากหลายของพันธุ์พืชและมีระบบการปลูกแบบธรรมชาติ ก็เป็นแหล่งเรียนรู้ศึกษาดูงานเรื่องพืชสมุนไพรให้กับกลุ่มหรือหน่วยงานต่างๆ ที่เข้ามาดูงานของศูนย์ฯ นอกเหนือจากการศึกษาเรื่องกระบวนการผลิตยาแปรรูปชนิดต่างๆ

จากตารางที่ ๘.๑ สามารถเห็นสัดส่วนของแหล่งที่มาของวัตถุดิบสมุนไพรได้ดังนี้ สมุนไพรจากสวนหลังบ้านมีปริมาณมากที่สุดคือ คิดเป็นร้อยละ ๘๐ (ของสมุนไพรทั้ง ๓๐ ชนิด) จากป่าหัวไร่ปลายนาคิดเป็นร้อยละ ๕๐ จากป่าอนุรักษ์คิดเป็นร้อยละ ๒๐ และที่ซื้อจากภายนอกคิดเป็นร้อยละ ๑๖.๕ ทั้งนี้เป็นสัดส่วนที่คาบเกี่ยวกันอยู่ กล่าวคือ สมุนไพรบางชนิดได้มาจากสวนหลังบ้านและป่าหัวไร่ปลายนาเท่านั้น เช่น มะตูม กระเจี๊ยบ รางจืด บางชนิดได้มาจากป่าหัวไร่ปลายนาและป่าอนุรักษ์เท่านั้น เช่น เถาวัลย์เปรียง หรือบางชนิดได้จากแหล่งที่มาทั้ง ๓ ประเภท ทำให้เห็นว่าโดยรวมวัตถุดิบที่นำมาผลิตยาสมุนไพรได้มาจากในชุมชน ทั้งที่ปลูกและเกิดตามธรรมชาติถึงร้อยละ ๘๓ ส่วนวัตถุดิบที่ต้องซื้อจากภายนอกเพราะไม่สามารถปลูกเองได้มีเพียงร้อยละ ๑๗

ตารางที่ ๘.๑ แหล่งที่มาของสมุนไพรที่มีการส่งเสริมการปลูกและรับซื้อ (เฉพาะในพื้นที่เป้าหมาย

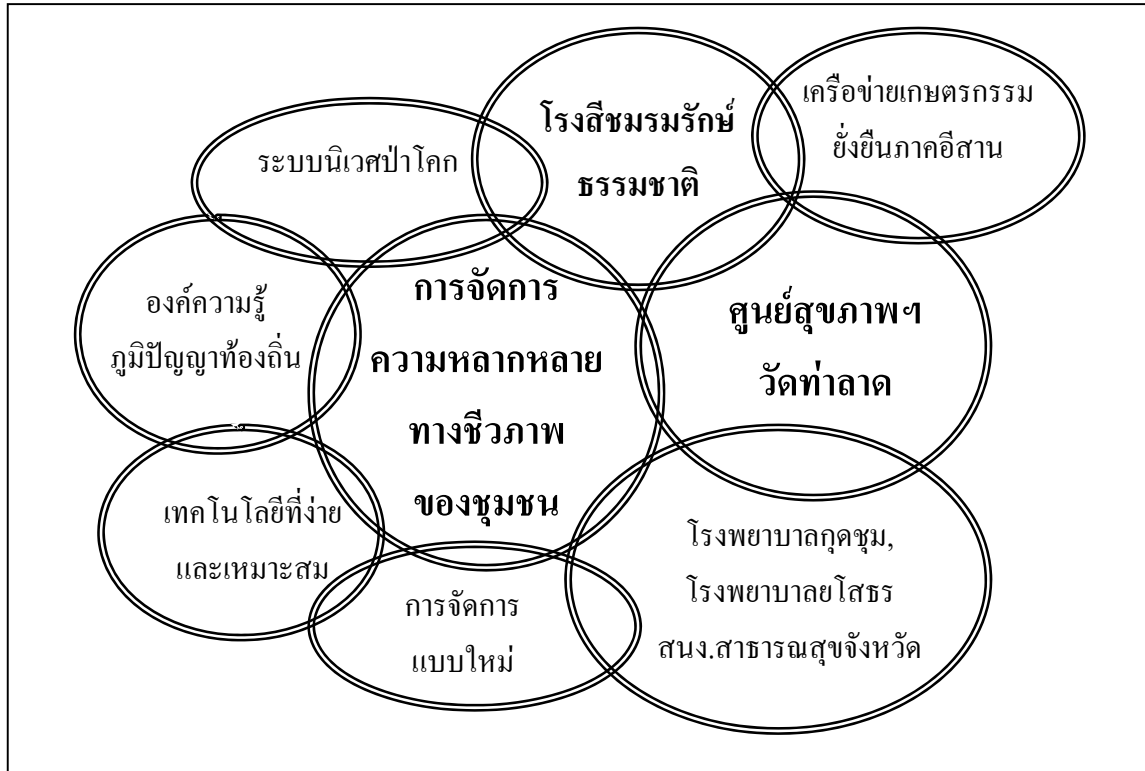
๔ ตำบล)

ชื่อสมุนไพร	แหล่งที่มา						หาง่ายหรือยาก		
	สมาชิก ปลูกโดย การ ส่งเสริม	สมาชิก ปลูกเอง	ขึ้นตาม ธรรมชาติ	สวน หลัง บ้าน	ป่าหัว ไร่ ปลาย นา	ป่า อนุรักษ์	ง่าย	พอ หาได้	ยาก
๑. ฟ้าทลายโจร	✓			✓			✓		
๒. ขมิ้นชัน	✓			✓				✓	
๓. บอระเพ็ด			✓	✓	✓	✓	✓		
๔. เพชรสังฆาต	✓			✓			✓		
๕. เหงือกปลา หมอ	✓			✓					✓
๖. เถาวัลย์เปรียง			✓		✓	✓		✓	
๗. โคลกลาน	✓			✓	✓	✓			
๘. ทองพันชั่ง	✓	✓		✓			✓		
๙. โศไทรไม่รู้ลม			✓	✓	✓	✓	✓		
๑๐. ฝรั่งแดง	✓			✓	✓			✓	
๑๑. มะตูม		✓		✓	✓			✓	
๑๒. กระเจี๊ยบแดง	✓			✓	✓		✓		
๑๓. ร้างจืด	✓			✓	✓		✓		
๑๔. หญ้า หนวดแมว	✓			✓				✓	
๑๕. ไพล	✓			✓				✓	
๑๖. ขมิ้นบ้าน		✓	✓	✓		✓	✓		
๑๗. งาดำ, งาขาว	✓			✓	✓			✓	
๑๘. มะพร้าว		✓		✓	✓		✓		
๑๙. หญ้าขัดมอน			✓	✓	✓	✓	✓		

ศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัดอุคิบนมุนไพรชุมชน วัดท่าลาด

๒๐.มะกรูด		✓		✓	✓		✓		
๒๑.ย่านางแดง	✓			✓	✓				
๒๒.พลับพลึง		✓		✓			✓		
๒๓.ชะพลู		✓		✓			✓		
๒๔.ใบหม่อน		✓		✓	✓		✓		
๒๕.ขมิ้น	✓	✓		✓	✓		✓		
๒๖.อบเชย	ซื้อจากภายนอก								
๒๗.เสนียด	ซื้อจากภายนอก								
๒๘.ชะเอมเทศ	ซื้อจากภายนอก								
๒๙.กานพลู	ซื้อจากภายนอก								
๓๐.ส่วนประกอบ อื่นๆ เช่น การบูร, เมนทอล,พิมเสน, น้ำมันระกำ	ซื้อจากภายนอก								

๘.๔ องค์รวมของการดำเนินงานเพื่อจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ

ภาพที่ ๘.๑ ห่วงโซ่การดำเนินงานจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ณ ศูนย์สุขภาพฯ วัดท่าลาด

๘.๔.๑ ส่งเสริมและสร้างวงจรการปลูก ไร่ และจำหน่ายพืชสมุนไพร, ใช้องค์ความรู้ในการปลูกและเก็บเกี่ยวอย่างยั่งยืน และมีการปลูกเสริมอย่างสม่ำเสมอ

จากเดิมเมื่อยังดำเนินงานภายใต้ชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ ประเภทของพืชสมุนไพรที่ศึกษาและนำมาใช้มีลักษณะเป็นไม้หายากที่ขึ้นอยู่ในป่าหรือตามภูเขา ไม่มีอยู่ในชุมชน เป็นสมุนไพรที่นำมาเป็นตัวยาสำหรับเข้าตำรับยา (เรียกว่า “ยาตำรับ” คือมีตัวยาหลายตัวประกอบ เป็นยาต้ม) ของหมอยาพื้นบ้าน แล้วจึงนำพันธุ์นั้นมาปลูกที่เรือนเพาะชำในสวนสมุนไพร เพื่อเป็นไม้อนุรักษ์ เช่น กำลังเสือ โคร่ง พังคิ ปลาไหลเผือก ฯลฯ

ผลจากการนำสมุนไพรสู่ครัวเรือน ประกอบกับการส่งเสริมให้ชุมชนดูแลสุขภาพขั้นพื้นฐานของตนเองได้ด้วยสมุนไพรในครัวเรือนของตน และความต้องการพัฒนาศูนย์ฯ ให้เป็น

แหล่งผลิตวัตถุโบราณเพื่อจำหน่าย ประเภทของพืชสมุนไพรจึงเปลี่ยนไป พืชสมุนไพรที่ศูนย์ฯ ส่งเสริมให้สมาชิกปลูกมี ๒ ประเภทคือ

(๑) สมุนไพรประเภทอาหารและยา เพื่อให้ชาวบ้านได้ใช้ในครัวเรือนของตนเป็นหลัก ได้แก่ จิง ข่า ตะไคร้ ใบมะกรูด ขมิ้น แมงลัก กระเพรา บัวบก มะนาว สะระแหน่ ชะพลู กล้วย ตำลึง เพกา ยอ แค ทองหลาง สะเดา จี่เหล็ก กล้าย เป็นต้น และศูนย์ฯ รับซื้อบางชนิด เช่น มะกรูด ขมิ้น เป็นต้น

(๒) สมุนไพรเดี่ยวที่ใช้รักษาโรคพื้นฐานและปลูกเป็นรายได้เสริม (โดยศูนย์ฯ เป็นผู้รับซื้อเพื่อนำมาทำยาแปรรูป) ได้แก่ ฟ้าทะลายโจร ทองพันชั่ง เพชรสังฆาต บอระเพ็ด เถวัลย์เปรียง รางจืด หญ้าหนวดแมว กระเจี๊ยบแดง โศคลาน เหงือกปลาหมอ ขมิ้นชัน ไพล งาดำ งาขาว ฯลฯ

ศูนย์ฯ สนับสนุนกึ่งพันธุ์ให้แก่สมาชิก โดยสำรวจสมุนไพรในแปลงของสมาชิกว่ามีพืชสมุนไพรใดอยู่แล้ว และต้องการพืชชนิดใดไปปลูกเพิ่ม ทางศูนย์ฯ เป็นผู้จัดหาพันธุ์ให้ และทำทะเบียนข้อมูลสมาชิกผู้ปลูก ซึ่งการสนับสนุนกึ่งพันธุ์มี ๒ ประเภทคือ การ “ให้เปล่า” สำหรับพืชที่ปลูกง่าย อายุการเติบโตจนถึงการเก็บเกี่ยวสั้น และหาง่าย เช่น ฟ้าทะลายโจร ทองพันชั่ง กระเจี๊ยบแดง เป็นต้น และการ “ให้ยืมพันธุ์” ไปปลูก สำหรับพืชที่อายุการเติบโตจนถึงการเก็บเกี่ยวนาน หายาก ในชุมชน และความต้องการใช้มีมาก เช่น ขมิ้นชัน ขมิ้นป่า ไพล เมื่อปลูกได้ผลแล้วสมาชิกต้อง “เก็บพันธุ์” ไว้ปลูกเองต่อไป และ “คืนพันธุ์” ให้แก่ศูนย์ฯ โดยศูนย์ฯ มีการอบรมเสริมความรู้ด้านเทคนิคการปลูก การขยายพันธุ์ การดูแลรักษา และการเก็บเกี่ยวให้แก่สมาชิก (ตารางที่ ๘.๒) เป็นต้น ทั้งนี้ศูนย์ฯ มีข้อกำหนดว่าสมาชิกห้ามใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชทุกชนิดในการปลูก

การส่งเสริมให้สมาชิกปลูกสมุนไพรในครัวเรือน เพื่อใช้ประโยชน์เป็นอาหารและยา และจำหน่ายเป็นรายได้เสริม ในลักษณะของการสนับสนุนกึ่งพันธุ์ การให้ยืมพันธุ์ รวมทั้งการให้ความรู้เรื่องการปลูก การขยายพันธุ์ และการเก็บอย่างยั่งยืนนี้ ทำให้เกิดวงจรของการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ เพราะหากไม่มีการปลูกและการเก็บแบบอนุรักษ์ ไม่มีการใช้ประโยชน์และแรงจูงใจในการนำมาจำหน่าย สมุนไพรหลายๆ ชนิดอาจไม่มีโอกาสได้เกิดในพื้นที่สวนของชุมชน หรือบางชนิดอาจหมดไปอันเนื่องจากการเก็บไปขายอย่างเดียวโดยไม่มีการปลูกทดแทน หรือเก็บแบบไม่มีองค์ความรู้ในการอนุรักษ์ก็จะเป็นการทำให้พืชชนิดนั้นๆ สูญพันธุ์ไป

ตารางที่ ๘.๒ วิธีการเก็บสมุนไพรแบบอนุรักษ์

ส่วนสำคัญของ พืชสมุนไพร	วิธีการเก็บ	ตัวอย่างพืช
ราก	ขุดที่โคนต้นลงไปให้ลึกเกือบสุดราก แล้วจึงตัดเอารากจากปลายขึ้นมา เหลือส่วนที่ติดกับโคนไว้พอประมาณ	ปลาไหลเผือก (พญาราก-เดียว) พญายา (ตูมตั้ง)
เปลือก/เนื้อ ชั้นนอก	- ถากเปลือกจนติดเนื้อด้านนอกของต้นยาที่ต้องการครั้งละด้าน - เมื่อถากออกแล้วให้นำดินโคลนมาทาปิดไว้เพื่อรักษาความชุ่มชื้น เนื้อเยื่อจะเกิดใหม่ได้เร็วขึ้น - ใช้วิธีสลับต้นหมุนเวียนไป เพื่อให้ต้นเก่าได้ฟื้นฟูตัวเอง หากต้นไม้ชนิดนั้นหายากมาก ให้ถากอีกด้านหนึ่ง หมุนเวียนกันไป	แดง สะเดา กระโดน พญายา (ตูมตั้ง)
แก่น	ศึกษาว่าพืชชนิดนี้เมื่อตัดลำต้นแล้วสามารถแตกกิ่งออกจากลำต้นหรือต่อได้หรือไม่ ถ้าได้ก็ตัดให้เหลือลำต้นจากโคนพอสมควร ไม่ตัดจนเหลือระยะห่างจากโคนน้อยเกินไป แล้วปลุกทดแทนอย่างสม่ำเสมอ	ฝางแดง มะกา ตูม กา มะตูม (ที่ต้นไม่ใหญ่มาก)
	- พืชหลายชนิดตัดต้นเพื่อเอาแก่นแล้วต้นจะตาย ไม่แตกออกใหม่ ก็ไม่ควรตัด หากจำเป็นต้องใช้จริงๆ ให้ปลุกเสริมจนมีปริมาณต้นเพียงพอที่จะใช้ - อีกวิธีคือ ถากเอาแก่นให้ลึกเข้าไปในต้นจนเป็นโพรง เหลือแก่นอีกด้านหนึ่งไว้ แต่ปริมาณที่ได้ก็จะไม่มาก	มะหาด
เถา	ตัดเถาเหลือโคนไว้เพื่อให้งอกใหม่	โคคลาน บอระเพ็ด เพชรสังฆาต
หัว	ขุดเอาหัวใหญ่ ที่แข็งแรงเล็กๆ ไว้ในดินให้เกิดใหม่	ขมิ้นชัน ไพล
ใบ	ริดเอาใบที่สมบูรณ์จากกิ่ง เหลือส่วนยอดไว้ เพื่อให้แตกใบใหม่	รางจืด หนาด เปล้า

พืชล้มลุกที่ใช้ ทั้งกิ่งและใบ	- พืชขนาดเล็ก จากพื้นดิน ให้เอามือกำที่โคนต้น ตัดส่วนที่เหนือจากกำ มือขึ้นไปเพื่อให้ต้นที่เหลืองอกใหม่ได้	ฟ้าทลายโจร หญ้า หนวดแมว
	- พืชขนาดกลาง ให้ตัดกิ่ง	ขลุ่ย

๘.๔.๒ การจัดการแบบใหม่

การพัฒนาศูนย์ฯให้เป็นแหล่งผลิตและจำหน่ายวัตถุดิบ และการแปรรูปวัตถุดิบเป็นผลิตภัณฑ์สมุนไพร เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่องและยั่งยืน โดยแปรรูปวัตถุดิบจำหน่ายให้แก่โรงพยาบาล องค์กรภายนอกและผู้สนใจทั่วไป และนำวัตถุดิบมาแปรรูปเองในศูนย์ฯ เป็นผลิตภัณฑ์ยาสมุนไพรเพื่อจำหน่ายทั้งในและนอกชุมชน

ความต้องการวัตถุดิบจากองค์กรภายนอก คือชมรมเพื่อนธรรมชาติ โครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง และโรงพยาบาลในพื้นที่ เพื่อนำไปแปรรูปเป็นยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพรมากขึ้น แนวทางการดำเนินงานของศูนย์ฯ จึงพัฒนาบทบาทตนเองให้เป็นแหล่งรับซื้อวัตถุดิบสมุนไพรจากสมาชิกในหมู่บ้านเป้าหมาย เพื่อให้เกิดการพัฒนาและใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่องและยั่งยืน โดยแปรรูปวัตถุดิบจำหน่ายให้แก่โรงพยาบาล องค์กรภายนอกและผู้สนใจทั่วไป และนำวัตถุดิบมาแปรรูปเองในศูนย์ฯ เป็นผลิตภัณฑ์ยาสมุนไพรเพื่อจำหน่ายทั้งในและนอกชุมชน โดยมีการแบ่งฝ่ายการทำงานเป็นกลุ่มงาน ได้แก่ กลุ่มงานรับซื้อ กลุ่มงานล้าง-หั่น-ตาก กลุ่มงานบด-ร่อนยา และกลุ่มงานผลิตยา

แนวคิดในการนำสมุนไพรมาแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ มาจากการที่ศูนย์ฯ ได้ศึกษาพฤติกรรมและการดูแลสุขภาพของชาวบ้านว่าเวลาเจ็บป่วยมีการดูแลสุขภาพอย่างไร มีการใช้สมุนไพรหรือไม่ พบว่าโรคที่เป็นส่วนมากเป็นโรคพื้นฐาน เช่น ไข้หวัด ภาวะอาหาร ปวดหลัง ปวดเอว ซึ่งแต่ก่อนมีองค์ความรู้ของหมอพื้นบ้านที่เป็นยาตำรับใช้ในการรักษา แต่ระยะหลังชาวบ้านได้เรียนรู้เรื่องการดูแลสุขภาพขั้นพื้นฐานโดยใช้ยาเดี่ยวจากชมรมหมอพื้นบ้านฯ ทำให้รูปแบบยาเดิมซึ่งเป็นยาตำรับ ไม่สะดวก ไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตประจำวัน จึงคิดพัฒนารูปแบบยาซึ่งส่วนใหญ่เป็นตัวยาเดี่ยว มาแปรรูปให้ใช้สะดวกขึ้น เช่น เป็นไข้หวัดก็ใช้ฟ้าทลายโจร ศูนย์ฯ ก็จะสนับสนุนกึ่งพันธุ์ให้นำไปปลูก มีการแนะนำวิธีการปลูก วิธีเก็บ รับซื้อจากสมาชิก แล้วนำมาแปรรูปเป็นฟ้าทลายโจรบรรจุแคปซูล หรือปั้นเป็นลูกกลอน หรือถ้าเป็นโรคภาวะอาหาร ก็ใช้ขมิ้นชันในการรักษา ซึ่งแต่เดิมต้องใช้ยาตำรับต่างๆ มาต้มกินเช่นกัน

อีกปัจจัยหนึ่งอาจเป็นมุมมองจากคนภายนอกหรือมุมมองจากโรงพยาบาลของรัฐที่มองว่าตำรับยาของหมอพื้นบ้าน ซึ่งเป็นยาดี้ม ไม่ค่อยสะอาด หรือไม่ถูกสุขอนามัยนัก และส่วนหนึ่งก็เป็นการเชื่อมกับกระแสการผลิตยาสมุนไพรและการออกคาราวานสมุนไพรให้ความรู้ของโรงพยาบาล คนทำงานของศูนย์ฯ ในเวลานั้นจึงคิดปรับวิธีการแปรรูปให้ชาวบ้านเข้าถึงยาได้ ใช้สะดวกมากขึ้น เช่น ลูกกลอน น้ำมันต่างๆ กล่าวคือ เป็นการพยายามที่จะรักษาโรคพื้นฐาน และใช้วัตถุดิบที่มีอยู่ในสวนหลังบ้าน หรือป่าห้วยไร่ปลายนาได้ อีกทั้งเป็นการลดรายจ่ายในการซื้อยาแผนปัจจุบันอีกด้วย

นอกเหนือจากตัวยาเดี่ยวที่ผลิตขึ้น ยาตำรับก็ใช้ว่าจะถูกลบเลือนเสียทีเดียว ยาส่วนหนึ่งได้จากตำรับยาของหมอพื้นบ้านที่สั่งสมและทดลองใช้มานานหลายปี ได้ให้เป็นวิทยาทานแก่ศูนย์เพื่อแปรรูปใช้ เช่น ตำรับยาเลือดจาง ที่ใช้วัตถุดิบในชุมชนกว่าร้อยละ ๘๐ เช่น ข่า ผิวมะกรูด จิง กระชาย กระเทียม กระเพรา ฯลฯ มาเป็นตัวยาประกอบ นอกจากนี้ยังมีสมุนไพรเกี่ยวกับเรื่องสุขภาพความงาม เช่น ผงขัดผิวสมุนไพร ซึ่งมีตัวยา เช่น ผงตุ้มตัง ขี้วกลี้ยง และขมิ้น และยาอบสมุนไพร ซึ่งมีตัวยาประมาณ ๒๐ ชนิด เช่น ข่า ตะไคร้หอม ใบมะกรูด ใบมะนาว โพล ขมิ้น ใบหนาด ใบเปกล้า ใบน้อยหน่า ใบน้อยโหน่ง พลับพลึง ฯลฯ

๘.๔.๑ การเดินป่าศึกษา และเก็บพันธุ์เพื่อการอนุรักษ์พืชสมุนไพรหายากและใกล้สูญพันธุ์

สำหรับพืชสมุนไพรที่หายากและใกล้สูญพันธุ์ เช่น ช้างน้ำ นมสาว หัวค้อน กระแต มะหาด มะขามป้อม สมอไทย กำลังเสือโคร่ง และกำแพงเจ็ดชั้น เป็นต้น ซึ่งสมัยก่อนใช้เป็นตัวยาในยาตำรับ แต่ปัจจุบันนี้การใช้ในลักษณะนี้อาจลดลงอันเนื่องจากวิถีชีวิตสมัยใหม่ที่มุ่งเน้นความสะดวกสบาย และความเชื่อมั่นที่มีต่อหมอพื้นบ้านและยาพื้นบ้านก็ลดลงด้วย กระนั้นก็ตามองค์ความรู้เรื่องยาตำรับพื้นบ้านและพืชสมุนไพรประเภทนี้ก็ยังคงมีความสำคัญในแง่ของการเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ควรรักษาไว้ และเป็นความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ป่าที่ต้องอนุรักษ์ไว้เช่นกัน

ศูนย์ฯ มีการเดินสำรวจป่า ที่ป่าอนุรักษ์บ้านหนองแคน ตำบลนาโง่ เนื้อที่ ๘๐ ไร่ เป็นพื้นที่ป่าที่บ้านหนองแคน บ้านหนองผือน้อย และบ้านสันติสุข ตำบลนาโง่ ร่วมกันอนุรักษ์ไว้ และป่าบ้านโลกสำราญ ตำบลไผ่ ซึ่งมีเนื้อที่ ๒๒๐ ไร่ เพื่อศึกษาว่าพื้นที่ป่าทั้งสองแห่งนี้มีพันธุ์พืชชนิดใดบ้าง ชนิดใดมีมาก ชนิดใดหายาก ใกล้สูญพันธุ์ และจำเป็นต้องปลูกเสริม โดยหมอและชาวบ้านร่วมกันสำรวจ โดยการตีแปลง เก็บตัวอย่างพันธุ์ไม้ บันทึกข้อมูล ถ่ายภาพ และระดมข้อมูลจากหมอและชาวบ้านที่มีความรู้ในเรื่องต้นไม้แต่ละชนิด จากนั้นได้เก็บพันธุ์มาเพาะที่ศูนย์ฯ และ

กระจายพันธุ์ให้สมาชิกนำไปปลูกในพื้นที่สวนหรือป่าของตน เพื่อเป็นการอนุรักษ์และขยายพันธุ์ต่อไป

๘.๔.๔ การใช้เทคโนโลยีที่ง่ายและเหมาะสมสำหรับชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากวัตถุโบราณไพร่

(๑) ตู้อบพลังงานแสงอาทิตย์ และตู้อบพลังงานไฟฟ้า

แต่เดิมการทำสมุนไพรให้แห้งต้องใช้วิธีธรรมชาติ คือการตากแดด แต่ก็พบปัญหาเรื่องความไม่สะอาดจากสิ่งปนเปื้อนอยู่บ่อยครั้ง ต่อมาเมื่อศูนย์ฯ ต้องการพัฒนาคุณภาพของวัตถุดิบ จึงนำตู้อบพลังงานแสงอาทิตย์ และตู้อบพลังงานไฟฟ้ามาใช้ในการจัดการวัตถุดิบให้แห้งอย่างมีคุณภาพ หากมองในแง่คุณภาพของวัตถุดิบที่ได้ ตู้อบพลังงานไฟฟ้าสามารถใช้ได้ผลดี แต่หากมองในแง่ความเหมาะสม กลุ่มทุน และเรื่องการประหยัดพลังงานแล้ว ตู้อบพลังงานไฟฟ้าไม่ตอบสนองในประเด็นเหล่านี้ ในขณะที่ถ้าใช้ตู้อบพลังงานแสงอาทิตย์ ในแง่การจัดการก็สะดวกกว่า ไม่ยุ่งยากซับซ้อน ชาวบ้านจะเข้าถึงและแก้ไขปัญหาได้ง่ายกว่า และที่สำคัญคือเป็นเทคโนโลยีที่ไม่ก่อให้เกิดมลภาวะ และไม่สิ้นเปลืองพลังงาน

(๒) เครื่องบีบอัดระบบไฮโดรลิก สำหรับบีบน้ำมันจากพืช เช่น งา ถั่วลิสง ละหุ่ง เป็นต้น

การผลิตยาสมุนไพรที่เป็นรูปแบบของน้ำมัน และยาที่ใช้ไขมันเป็นหลัก เช่น น้ำมันไพล จี๊ฉิ่งน้ำมันงา ทำให้ต้องซื้อหาน้ำมันจากภายนอกซึ่งมีราคาแพง หรือหากต้องผลิตเองแบบดั้งเดิมก็อาจต้องใช้เวลามาก และคุณภาพของน้ำมันที่ได้อาจไม่ดีพอ ศูนย์ฯ จึงมีการนำเทคโนโลยีแบบง่ายๆ ไม่ซับซ้อนมาใช้ คือการใช้เครื่องบีบอัดระบบไฮโดรลิกในการบีบน้ำมัน พร้อมๆ กับศึกษาวิจัยร่วมกับองค์กรภายนอกในเรื่องพืชที่ให้ไขมัน เช่น ถั่วลิสง งา มะพร้าว และรวบรวมข้อมูลจัดทำเป็นนิทรรศการเพื่อการเผยแพร่

ทั้งนี้องค์ความรู้เรื่องพืชที่ให้ไขมันนี้ ถือเป็นองค์ความรู้พื้นบ้านที่มีอยู่แล้ว แต่อาจลืมนำไปในยุคปัจจุบัน เช่น หมอน้ำมันจะใช้น้ำมันงาในการนวด รักษาแผลไฟไหม้น้ำร้อนลวก หรือน้ำมันมะพร้าวที่ใช้รักษาอาการกระดูกหัก เพียงแต่เครื่องมือที่ใช้ในการผลิตนั้นถือเป็นนวัตกรรมที่ออกแบบให้ประยุกต์ใช้อย่างสอดคล้องกับวิถีปัจจุบันนั่นเอง

(๓) เตาอบสมุนไพร

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ นักศึกษาจากคณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ได้มาออกค่ายและสร้างเตาอบสมุนไพรไว้ที่วัดท่าลาด ทางวัดจึงได้พัฒนาให้เป็นห้องอบสมุนไพร

สำหรับการดูแลสุขภาพขั้นพื้นฐานของชาวบ้าน เช่น รักษาโรคปวดหลังปวดเอว มีบริการนวด และอบสมุนไพรทุกวันพระ และมียาต้มสมุนไพร “โคคลาน” ไว้ให้บริการด้วย

ตัวยาที่ใช้ต้มสำหรับอบนั้นเป็นตำรับยาของพ่อชาลี พันธุ์เลิศ บ้านท่าลาด หมอยาพื้นบ้านประจำศูนย์ฯ ประกอบด้วยตัวยา ๒๓ ชนิด ได้แก่ ข่าบ้าน ข่าโคม ข่าป่า ตะไคร้หอม ใบมะกรูด ใบมะนาว ใบพล ขมิ้น ใบหนาด ใบเป้ง ใบน้อยหน่า ใบน้อยโหน่ง พลับพลึง สะมัด เปลือกมะม่วง เปลือกแดง ใบมะตูม เปลือกอีเม้ง ใบตุมกา ใบตุมตัง ใบตุมคาน การบูรต้น ใบปลาไหลเผือก ตัวยาบางชนิดหาได้ง่ายในชุมชน แต่บางชนิดต้องเก็บจากป่า หรือชุมชนใกล้เคียง

เตาอบสมุนไพรถือเป็นการนำภูมิปัญญาผสมผสานกับเทคโนโลยีมาจัดการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของพืชสมุนไพรที่เป็นไปในทางอนุรักษ์เช่นกัน เพราะตัวยาที่นำมาใช้ในการอบสมุนไพรนี้หลายตัวอาจหมดไปจากป่าแล้วหากไม่มีการนำมาใช้ เมื่อมีการนำมาใช้ก็ทำให้เห็นคุณค่าและเกิดการรักษา ไม่ตัดทำลาย และปลูกทดแทนด้วย

๘.๔.๕ การพัฒนาศูนย์ให้เป็นแหล่งศึกษาดูงาน

จากการทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่องมาเกือบ ๒๐ ปี ทำให้ศูนย์ฯ สามารถพัฒนาองค์กรเป็นแหล่งศึกษาดูงานเรื่องสมุนไพรขององค์กรต่างๆ ทั้งจากส่วนกลางและท้องถิ่นใกล้เคียง ทั้งที่เป็นองค์กรของรัฐ องค์กรชาวบ้าน และองค์กรพัฒนาเอกชน

ประเด็นที่น่าสนใจ ได้แก่ เรื่องความเป็นมาของศูนย์ฯ การรวมกลุ่ม การจัดการองค์กร โดยมีผู้จัดการศูนย์ฯ และเจ้าอาวาสวัดท่าลาด ซึ่งเป็นที่ปรึกษาของศูนย์ฯ เป็นผู้นำเสนอ นอกจากนี้ยังมีการแบ่งบทบาทของคนทำงานแต่ละกลุ่มงานให้มีส่วนร่วมในการเป็นวิทยากร โดยมีการแบ่งฐานการเรียนรู้ดังนี้

(๑) ฐานความรู้เรื่องสมุนไพร จัดให้ไปศึกษาที่สวนสมุนไพรที่ศูนย์ฯ และป่าอนุรักษ์บ้านหนองแคน โดยมีหมอยาพื้นบ้านเป็นผู้ให้ข้อมูล มีการเก็บตัวอย่างพืชสมุนไพร พร้อมการบันทึกเพื่อนำกลับมาแลกเปลี่ยนข้อมูล

(๒) ฐานการแปรรูปอย่างง่ายๆ เช่น ทำแคปซูล ลูกกลอน น้ำมัน ยาธาตุ โดยมีกลุ่มงานผลิตเป็นผู้สาธิตและให้ข้อมูล เป็นลักษณะการหมุนเวียนผู้ศึกษาดูงานไปในแต่ละฐาน หลังจากนั้นเป็นการสรุปการเรียนรู้ มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลความรู้เรื่องพืชสมุนไพรแต่ละชนิด ถึงองค์ความรู้ออกมาโดยการระดมความคิด แลกเปลี่ยนตำรับยาของหมอยาพื้นบ้านทั้งในชุมชนและนอกชุมชน

๘.๔.๖ การรวบรวมภูมิปัญญาพื้นบ้าน ความรู้เรื่องสมุนไพรในท้องถิ่น เพื่อเผยแพร่และส่งเสริมให้เกิดการใช้สมุนไพรและองค์ความรู้พื้นบ้านในการดูแลสุขภาพ

ศูนย์ได้รวบรวมคำรับยาจากหมอพื้นบ้านที่เป็นสมาชิกในหมู่บ้านเป้าหมาย มีการศึกษาว่ายาตำรับใดใช้รักษาได้ผลดี และมีประสบการณ์การรักษามายาวนาน ศึกษาเรื่องการสืบทอดองค์ความรู้เหล่านี้ไม่ให้สูญหาย เช่น การสืบทอดจากครอบครัว ข้อวัตรปฏิบัติของหมอพื้นบ้าน วิธีการเก็บยาของหมอแต่ละคน เช่น เวลาเก็บยาห้ามให้เงาตนเองไปทับต้นไม้อ้อ หรือห้ามเก็บเมื่อยามโพล้เพล้ พิธีกรรมในการใช้ยา เช่น เมื่อเก็บแล้วก็จะมีการเผาเพื่อไล่ภูญเจ้ายาไม่ให้สรรพคุณทางยาหนีหายไปในไหน มีการปลูกยาเมื่อจะนำมาใช้ เป็นต้น รวมถึงวิธีวินิจฉัยโรคของหมอพื้นบ้าน และการจัดยาของหมอแต่ละคน

แต่เดิมองค์ความรู้เรื่องยาพื้นบ้านซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่ตกทอดมายาวนานของหมอพื้นบ้านนั้น ได้รับการถ่ายทอดกันในระบบครอบครัว แต่ช่วงหลังมาลูกหลานไม่ค่อยสนใจที่จะเรียนรู้เรื่องยาสมุนไพร ดังนั้นเพื่อให้คำรับยายังคงได้รับการสืบทอด หมอหลายท่านจึงยกองค์ความรู้เหล่านี้ให้เป็นวิทยาทานแก่ศูนย์ ให้ศูนย์ได้พัฒนาเผยแพร่ต่อไปในรูปแบบที่สอดคล้องกับวิถีการบริโภคของชุมชน โดยการนำมาใส่บรรจุภัณฑ์ที่สะดวกต่อการใช้ เช่น คำรับยาเล็กลงมา, ยาอบสมุนไพร, ยาสีฟันข่อย, ยาถ่ายพยาธิปากหาค (ซึ่งใช้ได้ผลมาก แต่มีปัญหาว่าต้องใช้แก่นมะหาดมากกว่ายาตัวอื่น คือรากทับทิม รากสะแกนา ซึ่งแก่นมะหาดนี้หายาก ระยะเวลาการปลุกนานมาก เมื่อเก็บแต่ละครั้งต้องล้มทั้งต้น ทำให้ปัจจุบันนี้เลิกผลิตไปแล้ว) และใช้ฝังบัวพุทธรักษา ซึ่งใช้รักษาแผลเปื่อย (ใช้วันต่างๆ ถึง ๓๐ กว่าชนิด มาสับ ตำ และหมักรวมกันในน้ำมัน ๒ วัน จึงกรองเอาน้ำไปดื่ม เกี่ยวกับไข้ มีพิธีกรรมการปลุกเสกจากพระ โดยการสวดสักกัตตะวา ๑๐๘ ครั้ง ฝังบัวพุทธรักษาที่วัดอุทิศหาง่าย มีในชุมชน แต่กระบวนการทำยาก เพราะต้องใช้คนจากหลายส่วนมาทำร่วมกัน และต้องผ่านพิธีกรรมปลุกเสกจากพระ) เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการรวบรวมข้อมูลของสมุนไพรแต่ละชนิดทั้งในรูปแบบฐานข้อมูลดิบและนิทรรศการเพื่อการเผยแพร่ ทั้งสมุนไพรที่ศูนย์ส่งเสริมให้ปลูกและใช้ประโยชน์ หรือพืชสมุนไพรอื่น เช่น ว่านแต่ละชนิด ไม้พื้นบ้านในป่าที่สำรวจ, ความรู้เรื่องอาหารพื้นบ้าน เช่น “ตำพื้นบ้าน” ซึ่งเป็นการนำพืชสมุนไพรที่มีอยู่ในสวนหลังบ้านของชุมชน มาใช้ในการดูแลสุขภาพของตนเองในรูปแบบของอาหาร ตำพื้นบ้านประกอบด้วยพืชสมุนไพรหลายชนิด เช่น ตำปลี ตำกล้วย ตำข่า ตำข่อย ตำมะขม ฯลฯ รวมถึงองค์ความรู้เรื่อง “ข้อปฏิบัติในการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านของชาวอีสาน” หรือที่เรียกว่า “จะล่ำ” เช่น ห้ามกินอะไรในช่วงไหน ผิดคำแดงหมายถึงอะไร มีการรักษาแบบไหน เช่น ในพื้นที่วิจัยนี้ใช้ย่านางแดงในการรักษา เป็นต้น

๘.๔.๓ การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากแหล่งที่มาของพืชสมุนไพรทั้ง ๓ ประเภท

(๑) ศูนย์ฯ ส่งเสริมและให้ความรู้เรื่องการจัดการภายในแปลงของตนเองแก่สมาชิกผู้ปลูกสมุนไพร ดังนี้

- ก) เน้นปลูกพืชสมุนไพรแซมกับพืชอื่นเพื่อเพิ่มความหลากหลายในพื้นที่
- ข) เวียนพื้นที่ในการปลูกสำหรับพืชบางชนิด เช่น กระเจี๊ยบ งาม เพื่อฟื้นฟูดิน
- ค) ไม่ใช้สารเคมีการเกษตรทุกชนิด

(๒) ศูนย์กระจายกิ่งพันธุ์ให้สมาชิกไปปลูกเสริมอยู่เสมอทั้งพืชสมุนไพรเดี่ยวและพืชสมุนไพรหายาก ส่วนพื้นที่ป่าอนุรักษ์ก็มีการร่วมกันปลูกพืชสมุนไพรเสริม และสร้างกฎกติกาในการดูแลรักษา

(๓) กำหนดกฎกติกาที่อิงอยู่กับการทำเกษตรอินทรีย์แก่สมาชิก ได้แก่

- ก) การไม่เปิดพื้นที่ใหม่ (คือไม่ถางป่าที่มีอยู่เดิม) ในการปลูก
- ข) การไม่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวและพืชเศรษฐกิจที่มีการใช้สารเคมีการเกษตร
- ค) การสร้างแนวกันชนเพื่อกรองสารเคมีการเกษตรจากแปลงปลูกพืชข้างเคียงที่ไม่เป็นอินทรีย์

๘.๕ ผลลัพธ์ของการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ

๘.๕.๑ ความยั่งยืน

(๑) แนวคิดเรื่อง สมุนไพรคู่ครัวเรือน ทำให้เกิดวงจรของการปลูก ใช้เอง และจำหน่ายพืชสมุนไพร ซึ่งมีผลให้เกิดความยั่งยืน เพราะไม่ได้เป็นการปลูกทิ้งไว้ ไม่ใช้ประโยชน์ หรือ ไม่ได้เป็นการใช้ประโยชน์อย่างเดียว โดยไม่มีการอนุรักษ์และปลูกทดแทน

(๒) การปลูก การขยายพันธุ์ และการเก็บเกี่ยวเป็นไปอย่างอนุรักษ์ คือคำนึงถึงประเภทของพืชที่ต่างกัน ระยะเวลาการปลูกที่ต่างกัน ส่วนของพืชที่มีการใช้ประโยชน์ที่ต่างกัน และการเก็บที่ต่างกัน องค์ความรู้เหล่านี้ทำให้เกิดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน เพราะไม่ได้เก็บเกี่ยวแล้วหมดไป หากแต่มีวิธีการเก็บที่ยังคงรักษาพืชชนิดนั้นๆ ให้ใช้ได้อย่างยั่งยืน

(๓) การศึกษา เก็บพันธุ์พืชที่หายากมาปลูกเสริมในสวนในป่าหลังบ้านของตน อย่างสม่ำเสมอ รวมถึงการปลูกทดแทน ก็ทำให้ยังคงมีพืชสมุนไพรชนิดนั้นๆ ให้ได้ใช้อย่างต่อเนื่อง เช่น สมุนไพรบางตัวอย่างโคคลานซึ่งมีระยะเวลาในการปลูกจนถึงเก็บเกี่ยวค่อนข้างนาน เมื่อเก็บจากป่ามากเข้าก็อาจหมดไป จึงต้องนำกลับมาปลูกทดแทนตามบ้าน เพื่อว่าอย่างน้อยในระยะหนึ่งเมื่อพืชจากป่าเริ่มหมดหรือน้อยลง ก็ยังมีในชุมชนที่สามารถนำมาใช้ได้ ขณะเดียวกันก็ทำให้พืชที่อยู่

ในป่าพื้นตัว เป็นการสลับกันใช้ระหว่างพืชที่มีในป่าและในครัวเรือนของตนเอง ถือเป็นการจัดการอย่างยั่งยืน

(๔) การสนับสนุนกึ่งพันธุ์ในลักษณะของการ “ให้ยืมพันธุ์” ซึ่งต้องมีการ “เก็บพันธุ์” ไว้ และ “คืนพันธุ์” กลับมา ก็ทำให้การขยายพันธุ์เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ไม่ขาดตอน

(๕) การศึกษาถึงการใช้ส่วนที่ทดแทนกันได้ของพืชชนิดเดียวกันก็ทำให้ลดการใช้ในลักษณะที่จะทำให้หมดไปได้ เช่น ตูมดง ซึ่งเป็นส่วนผสมสำคัญของผงขัดผิว ตามตำรับยาจริงๆ ต้องใช้ราก จึงทำการสำรวจพืชชนิดนี้ในชุมชนก็พบว่ามีไม่มาก จึงได้หารือกับคนทำงานร่วมกันและศึกษาข้อมูลทางวิทยาศาสตร์ว่าสามารถใช้ส่วนอื่นแทนรากได้หรือไม่ เช่น เปลือก จากการทดลองใช้ก็พบว่าทดแทนกันได้ ให้ผลในระดับให้เกียกัน เป็นต้น

๘.๕.๒ ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ

(๑) การพึ่งตนเองด้านสุขภาพ มีการวางแผนไว้ ๓ ระดับ ระดับแรก การส่งเสริมเรื่องสมุนไพรสู่ครัวเรือนทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองในการดูแลสุขภาพได้จากพืชสมุนไพรที่ปลูกเองในครัวเรือน ต่อมาเมื่อเจ็บป่วยมากขึ้นก็สามารถรับยาจากศูนย์ฯ หรือจากหมอชาวบ้านเป็นระดับที่สอง และระดับที่สามคือการเข้ารับการรักษากรงพยาบาล

(๒) การพึ่งตนเองด้านอาหาร จากแหล่งที่มาของสมุนไพรทั้ง ๓ ประเภท

๘.๕.๓ ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ

การปลูกสมุนไพรของสมาชิก นอกเหนือจากการใช้ดูแลตนเองยามเจ็บป่วยซึ่งเป็นการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ สมาชิกยังสามารถพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจได้ในระดับเบื้องต้น จากตาราง ๘.๓ ทำให้เห็นว่ารายได้เสริมที่สมาชิกได้รับจากการจำหน่ายวัตถุดิบให้ศูนย์เฉลี่ยเดือนละ ๕๐๐ บาท สามารถนำมาใช้ซื้อหาสิ่งของจำเป็นนอกเหนือจากที่ผลิตได้เอง เช่น สบู่ ยาสีฟัน ของใช้ในครัวเรือนต่างๆ ในแต่ละเดือนโดยไม่จำเป็นต้องใช้เงินเก็บที่มีจากการขายข้าวและพืชผลทางการเกษตรซึ่งเป็นรายได้หลักเลย

จากตารางที่ ๘.๓ ยอดรวมของการรับซื้อวัตถุดิบจากสมาชิกต่อปีคือ ๑๔๕,๐๐๐ บาท จากจำนวนสมาชิกโดยเฉลี่ย ๒๕ คน (จำนวนสมาชิกที่จำหน่ายวัตถุดิบแต่ละประเภทมีไม่เท่ากัน สมาชิกบางรายจำหน่ายวัตถุดิบ ๑-๒ ประเภท ส่วนบางรายจำหน่ายเกือบทุกประเภท เช่น ในบรรดาสมาชิกที่จำหน่ายยา มีจำนวนมากที่ไม่ได้จำหน่ายวัตถุดิบประเภทอื่นๆ จึงต้องคิดเป็นค่าเฉลี่ย) ทำให้รายได้ของสมาชิกต่อหัวคือ ประมาณ ๕,๐๐๐-๖,๐๐๐ บาทต่อปี เฉลี่ยเดือนละ ๔๐๐-๕๐๐ บาท

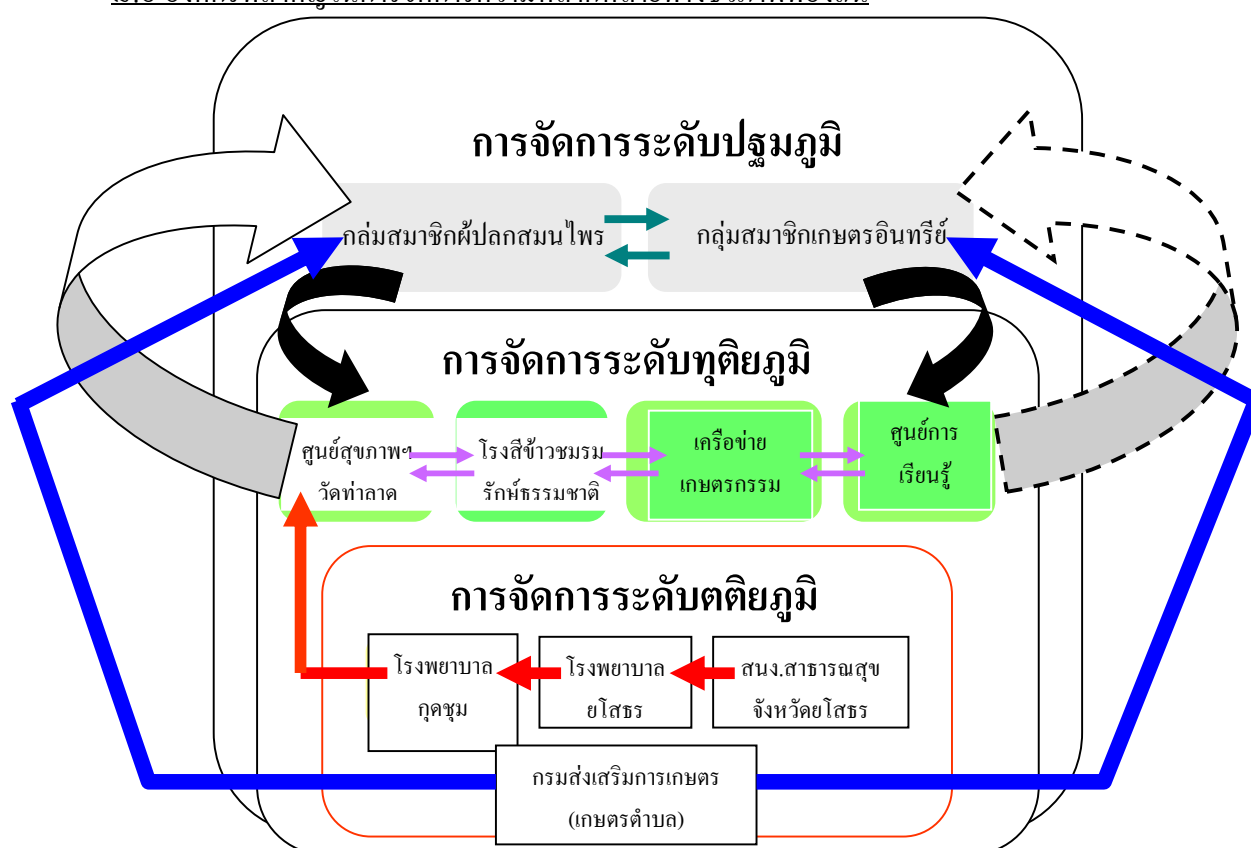
ตารางที่ ๘.๑ รายได้เสริมของสมาชิกจากการจำหน่ายวัตถุดิบสมุนไพร

พืชสมุนไพร	จำนวนครั้งที่ รับซื้อต่อปี	ปริมาณรับซื้อแบบ สด ทั้งปี (กิโลกรัม) x ราคาต่อกิโลกรัม (บาท)	ยอดรับซื้อ รวม (บาท)	จำนวนสมาชิกที่ นำวัตถุดิบมา จำหน่าย โดยประมาณ (คน)	รายได้ เฉลี่ย/คน/ ชนิด (บาท)
ฟ้าทลายโจร	๑ ครั้ง (ก.ค.- ก.ค.)	๑,๐๐๐ x ๑๒	๑๒,๐๐๐	๒๐	๖๐๐
โคกตาน	ตลอดปี	๔๐๐ x ๑๒	๔,๘๐๐	๕	๙๖๐
ขมิ้น	๑ ครั้ง (พ.ย.- ก.พ.)	๑,๕๐๐ x ๑๐	๑๕,๐๐๐	๒๐	๗๕๐
ไพล	๑ ครั้ง (พ.ย.- ก.พ.)	๕๐๐ x ๑๒	๖,๐๐๐	๑๐	๖๐๐
เพชรสังฆาต	ตลอดปี	๑,๐๐๐ x ๑๐	๑๐,๐๐๐	๒๕	๔๐๐
มะตูม	๑ ครั้ง (ก.ค.- ก.ย.)	๕๐๐ x ๘	๔,๐๐๐	๕	๘๐๐
งาดำ	ตลอดปี	๕๐๐ x ๕๐	๒๕,๐๐๐	๘	๓,๑๒๕
มะกรูด	ตลอดปี	๑,๐๐๐ x ๕	๕,๐๐๐	๑๐	๕๐๐
พลับพลึง	ตลอดปี	๑,๐๐๐ x ๘	๘,๐๐๐	๕๐	๘๐
กระเจี๊ยบแดง	๑ ครั้ง (พ.ย.- ธ.ค.)	๕๐๐ x ๑๐๐* *ราคาซื้อแบบ แห้ง	๕๐,๐๐๐	๕๐	๑,๐๐๐
หญ้าหนวดแมว	ตลอดปี	๒๐๐ x ๑๐	๒,๐๐๐	๔	๕๐๐
ขลุ้	ตลอดปี	๒๐๐ x ๖	๑,๒๐๐	๕	๒๔๐
บอระเพ็ด	ตลอดปี	๓๐๐ x ๔	๑,๒๐๐	๑๐	๑๒๐
รางจืด	ตลอดปี	๒๐๐ x ๑๐	๒,๐๐๐	๘	๒๕๐
ทองพันชั่ง	ตลอดปี	๑๐๐ x ๔	๔๐๐	๕	๘๐

ศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัดอุบลสมณไพรชุมชน วัดท่าลาด

หญ้าขัดมอน	ตลอดปี	๑๐๐ x ๓๐* *ราคารับซื้อแบบ แห้ง	๓,๐๐๐	๑๕	๒๐๐
รวม			๑๔๕,๖๐๐	เฉลี่ย ๒๕ คน	

๘.๖ องค์กรที่สำคัญในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพท้องถิ่น

ภาพที่ ๘.๒ ความสัมพันธ์ของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ณ ศูนย์สุขภาพฯ วัดท่าลาด

๘.๗ นโยบายหรือโครงการด้านความหลากหลายทางชีวภาพที่สำคัญต่อการพัฒนางานสมุนไพร

๘.๗.๑ แนวตั้ง - จากระดับชุมชน

(๑) นโยบายส่งเสริมการใช้สมุนไพร ตามแผนพัฒนาสาธารณสุข ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ฉบับที่ ๕ (พ.ศ. ๒๕๒๕ - ๒๕๒๙) ฉบับที่ ๖ (พ.ศ. ๒๕๓๐ -

๒๕๓๔) จนกระทั่งถึงฉบับที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๓๕ - ๒๕๓๙) นับเป็นปัจจัยหลักที่ก่อให้เกิดงานพัฒนาสมุนไพรขึ้นในพื้นที่อำเภออุทุมม ดังที่ตั้งชมรมหมอยาฯ ทำงานเรื่องสมุนไพรร่วมกับโรงพยาบาลอุทุมมมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๖ การตั้งศูนย์สุขภาพแผนไทยขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ และการสนับสนุนงบประมาณจากสถาบันการแพทย์แผนไทยในปี พ.ศ. ๒๕๓๘ เพื่อดำเนินการพัฒนาวัดอุทิศสมุนไพรขึ้นที่ชุมชนวัดท่าลาดจากทั้งหมด ๑๑ แห่งทั่วประเทศ*

แต่ในแง่ของวิธีปฏิบัติ หน่วยงานราชการมักเน้นไปที่การให้บริการของส่วนงานแพทย์แผนไทยในโรงพยาบาล คือ เน้นที่จะให้ชาวบ้านเดินเข้ามาที่โรงพยาบาล และเน้นที่จะรักษาผู้ป่วยเป็นหลัก โดยไม่ได้ให้ความสำคัญอย่างจริงจังกับการให้ความรู้และส่งเสริมให้ชุมชนปลูกสมุนไพรไว้ใช้เองที่บ้าน โดยไม่ต้องเข้ามารับการบริการถึงสถานพยาบาล สามารถให้ชุมชนพึ่งตนเองในเบื้องต้นได้ด้วยสมุนไพรที่มีอยู่ในสวนหลังบ้านและป่าหัวไร่ปลายนาของตน

(๒) นโยบายของรัฐที่คุกคามพื้นที่สวนและป่าของชุมชน เช่น นโยบายส่งเสริมการขยายพื้นที่ปลูกและเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตพืชทดแทนพลังงานให้เพียงพอับความต้องการใช้ผลิตไบโอดีเซลและแก๊สโซฮอล์ สืบเนื่องจากวิกฤติน้ำมันในช่วงครึ่งปีที่ผ่านมา พื้นที่ส่งเสริมทั่วประเทศ ๑๖ จังหวัด ส่งเสริมการผลิตพืชพลังงาน ๔ ชนิด คือ ปาล์มน้ำมัน มันสำปะหลัง อ้อย และสบู่ดำ^๒ และนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ยางพารา ยูคาลิปตัส อ้อย ข้าวโพด ซึ่งเป็นนโยบายดั้งเดิมตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๕ (พ.ศ. ๒๕๒๕ - ๒๕๒๙) และปัจจุบันไม่มีนโยบายเหล่านี้อยู่ในแผนพัฒนาฯ หรือของกรมส่งเสริมการเกษตรเลย^๓ แต่ก็ยังเป็น

* ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๕ - ๒๕๒๙ งานรณรงค์เรื่องสมุนไพรตามแผนพัฒนาสาธารณสุข ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๕ (พ.ศ. ๒๕๒๕ - ๒๕๒๙) ได้กำหนดนโยบายส่งเสริมให้นำสมุนไพรมาใช้แทนยาแผนปัจจุบัน โดยส่งเสริมให้ประชาชนรู้จักช่วยเหลือตนเองด้วยสมุนไพร เมื่อมีอาการเจ็บป่วยที่ไม่รุนแรง การดำเนินงาน เป็นไปอย่างต่อเนื่อง จนถึงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๖ (พ.ศ. ๒๕๓๐ - ๒๕๓๔) กระทรวงสาธารณสุขได้กำหนดแผนพัฒนาสมุนไพรไว้ใน ๒ แผนงานหลัก คือ ในแผนงานสาธารณสุขมูลฐานจะกล่าวถึงสมุนไพรกับสาธารณสุขมูลฐาน และแผนงานยาและชีววัตถุจะกล่าวถึงงานวิจัยและพัฒนาสมุนไพรและโครงการพัฒนาสมุนไพรใช้เป็นยาต่อมาแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๓๕ - ๒๕๓๙) ได้กำหนดชัดเจนถึงการส่งเสริมให้ประชาชนมีสุขภาพดีมีความรู้ ป้องกันโรค รู้จักการรักษาพยาบาลเบื้องต้นด้วยภูมิปัญญาแบบพื้นบ้าน เช่น การแพทย์แผนไทย ที่ใช้สมุนไพรรักษาโรค มีการนวด อบ ประคบ ด้วยสมุนไพร เป็นต้น ทั้งนี้รัฐบาลพยายามผลักดันให้มีการผสมผสานกันระหว่างการแพทย์แผนไทยและการแพทย์แผนปัจจุบันเข้าด้วยกัน

^๒ นโยบายของของกรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ปีงบประมาณ ๒๕๕๒

(http://www.doae.go.th/prompt/2551/081119/project_5.pdf)

^๓ นโยบายการดำเนินงานส่งเสริมการเกษตรในปีงบประมาณ ๒๕๕๑ ประกอบด้วย ๕ ด้าน ดังนี้ ๑. ยกระดับขีดความสามารถเพื่อให้กรมส่งเสริมการเกษตรเป็นหน่วยงานหลักในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียงในภาคเกษตร

นโยบายประชานิยมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นักการเมืองท้องถิ่นจนถึง สส.ในจังหวัด (ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์เรื่องกล้าพันธุ์ต่างๆ) ซึ่งยังคงเป็นต้นเหตุหลักที่ทำให้ฐานทรัพยากรทางชีวภาพในชุมชนค่อยๆ หดไป

๘.๓.๒ แนวนอน – องค์กรชุมชนสู่ชุมชน

(๑) การส่งเสริมเรื่องสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของศูนย์สุขภาพฯ และการขับเคลื่อนด้านเกษตรอินทรีย์ของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานและโรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาตินี้ เป็นการส่งเสริมให้เกษตรกรในชุมชนทำเกษตรอินทรีย์ที่ปลอดสารเคมีการเกษตรทุกชนิดปลูกข้าว ปลูกสมุนไพรและพืชหลากหลายพันธุ์เพื่อรักษาความหลากหลายทางชีวภาพไว้ สร้างตลาดสีเขียวรองรับผลผลิตอินทรีย์ เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ในทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านอาหาร สุขภาพ และเศรษฐกิจ

(๒) ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โครงการพัฒนาการเกษตรตามแนวทฤษฎีใหม่โดยยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง หรือโครงการศูนย์การเรียนรู้ปราชญ์ชุมชนฯ แม้จะเป็นนโยบายจากบนลงล่างที่ถูกบรรจุไว้ในนโยบายของกระทรวงเกษตรฯ แต่ในทางปฏิบัติองค์กรชุมชนเป็นผู้ดำเนินงานทั้งหมด ทั้งการเขียนแผน การบริหารจัดการ มีตัววิทยากรซึ่งเป็นองค์กรชุมชนหรือเป็นเกษตรกรต้นแบบ รวมถึงการประเมินผล และติดตามผลว่าเกษตรกรที่เข้าร่วมเรียนรู้สามารถนำสิ่งที่ได้ไปใช้ปฏิบัติได้จริง

๘.๔ ภัยคุกคามต่อฐานความหลากหลายทางชีวภาพท้องถิ่น

ช่วงที่ผ่านมาย้อนหลังไปไม่เกิน ๑๐ ปีจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ โครงการของรัฐหลายโครงการเกิดขึ้นทั่วทุกภาคของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น โครงการส่งเสริมการเลี้ยงโคพันธุ์ โครงการส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจ และล่าสุดโครงการปลูกพืช

๒. ปรับเปลี่ยนจากการทำงานบนฐานของทรัพยากร (Resource-based) มาเป็นการทำงานบนฐานขององค์ความรู้ (Knowledge-Based) ๓. สร้างพันธมิตรในการทำงาน เพื่อบูรณาการการทำงานและขยายแหล่งงบประมาณ สนับสนุนการดำเนินงานส่งเสริมการเกษตรในพื้นที่ ๔. ปรับวิธีการทำงานในพื้นที่ โดยใช้ศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยี การเกษตรประจำตำบลเป็นกลไกหลัก เน้นการทำงานเป็นทีม และใช้เครือข่ายการทำงานที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ๕. เพิ่มประสิทธิภาพองค์กรและบุคลากร ให้สามารถตอบสนองการดำเนินงานภายใต้แผนงบประมาณ และภารกิจต่างๆตามบทบาทหน้าที่และตามที่ได้รับมอบหมายให้ประสบผลสำเร็จ

(http://www.doae.go.th/prompt/2551/081027_7/นโยบาย-52.pdf)

พลังงาน นัยว่าเพื่อแก้ปัญหาปากท้องและเศรษฐกิจของชาวบ้าน แต่การเข้ามาของโครงการเหล่านี้กลับส่งผลกระทบต่ออย่างรุนแรงและรวดเร็วต่อความหลากหลายทางชีวภาพในชุมชน

เกษตรกรจำนวนหนึ่งซึ่งมีปัญหาหนี้สิน ต้องการผลตอบแทนที่เป็นเพียงตัวเงินในระยะสั้น และขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องผลกระทบที่จะตามมาเหล่านี้ ตอบรับอย่างดีกับนโยบายดังกล่าว ทำให้มีการถางป่าเดิมออกเพื่อปลูกหญ้าพันธุ์และพืชเชิงเดี่ยวมากขึ้น ก่อให้เกิดผลกระทบในหลายด้านด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นความยั่งยืนของระบบนิเวศที่ต้องสูญเสียไปจากการทำลายพื้นที่ป่า แหล่งอาหารและพืชสมุนไพรลดน้อยหรือหมดไป ซึ่งก็ทำให้ความสามารถในการพึ่งพาตนเองในด้านสุขภาพและเศรษฐกิจของคนในชุมชนลดลงด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ยังมีผลกระทบต่อระบบเกษตรอินทรีย์ในพื้นที่ซึ่งเสี่ยงจากการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช

๘.๘.๑ ผลกระทบต่อความยั่งยืนของระบบนิเวศ (สภาพแวดล้อม สภาพอากาศ ดิน พืชและสัตว์)

ผลกระทบที่เป็นรูปธรรมชัดเจนที่สุดของการถางป่าเพื่อใช้พื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจก็คือ ความหลากหลายทางชีวภาพทั้งพืชและสัตว์ลดลง ไม้ขนาดกลางถูกโค่นเหลือแต่ไม้ใหญ่ที่เก็บไว้สร้างบ้านเรือนในอนาคต ไม้ขนาดเล็กและพืชคลุมดินถูกถางออกหมด สัตว์ขนาดเล็กต้องอพยพไปอยู่ที่อื่นหรือตายไป แม้ไม้เหล่านี้ไม่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ อาจมีเพียงประโยชน์ใช้สอยในการทำฟืนหรือล่อสัตว์ แต่ก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศที่พึ่งพาอาศัยกันเพื่อให้เกิดสมดุลในป่า เมื่อไม่มีต้นไม้ ดินก็เสื่อมสภาพ อากาศก็ร้อนขึ้น เป็นผลกระทบที่เชื่อมโยงถึงกันหมด

๘.๘.๒ ผลกระทบต่อความยั่งยืนของแหล่งอาหารและพืชสมุนไพร

แหล่งที่มาของสมุนไพรทั้ง ๓ ประเภทอันได้แก่ สวนหลังบ้าน ป่าหัวไร่ปลายนา และป่าอนุรักษ์ ถือเป็นแหล่งอาหารและแหล่งสมุนไพรที่สำคัญของชุมชน รวมทั้งเป็นพื้นที่ปลูกและเก็บพืชสมุนไพรด้วย

(๑) สวนหลังบ้าน เมื่อมีการส่งเสริมการเลี้ยงโคพันธุ์ ชาวบ้านจะเอาพื้นที่สวนหลังบ้านมาปลูกหญ้าพันธุ์เพื่อเลี้ยงโคพันธุ์ เพราะโคพันธุ์ต้องบำรุงด้วยหญ้าพันธุ์ซึ่งต้องซื้อเมล็ดหญ้ามาปลูก หากเป็นวัวพื้นเมืองก็สามารถหาอาหารกินเองได้ ไม่จำเป็นต้องเลี้ยงด้วยหญ้าพันธุ์ ทำให้พื้นที่ในการปลูกพืชสมุนไพรและพืชอาหารลดลง หรือมีความหลากหลายในแปลงน้อยลง

(๒) ป่าหัวไร่ปลายนา ก็เช่นกันที่ชาวบ้านใช้เป็นพื้นที่ปลูกหญ้าพันธุ์ นอกจากนั้นยังมีการคุกคามจากไม้เศรษฐกิจ เช่น ยูคาลิปตัส ยางพารา มันสำปะหลัง แต่ที่น่าเป็นห่วงมากกว่าก็คือ การปลูกหญ้าพันธุ์หรือไม้เศรษฐกิจเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่ได้ปลูกในพื้นที่ที่ว่างอยู่แล้ว หากแต่เป็นการเปิดพื้นที่ป่าที่เคยมีอยู่ หักล้างถางพงออกจนแทบไม่เหลือพืชชนิดใดๆ หรือแม้กระทั่งเหลือแต่

หน้าดินว่างเปล่า การเปิดพื้นที่ป่าใหม่ในลักษณะนี้ไม่เพียงทำให้ความหลากหลายของพืชสมุนไพร และพืชอาหารในป่าหัวไร่ปลายนาลดลง แต่ถึงขนาดทำให้หมดไปเลยทีเดียว จากที่เคยเป็นป่าเห็ด สามารถเก็บเห็ดที่เกิดตามฤดูกาล หรือผักปามากิน หรือเก็บของป่าอย่างรังผึ้ง ยางไม้ไปขายได้ เมื่อมีการถางป่าออก ก็ทำให้แหล่งอาหารที่เคยอุดมสมบูรณ์หมดไป ต้องพึ่งพาการซื้อหาอาหารจากภายนอก

(๑) พื้นที่ป่าอนุรักษ์ หรือป่าสาธารณะ สืบเนื่องมาจากการทำลายพื้นที่สวนหลังบ้านและป่าหัวไร่ปลายนาลง ซึ่งทำให้แหล่งอาหารที่เคยเป็นของตนเองและหมดไป ทำให้ชาวบ้านมีการบุกรุกพื้นที่ป่าอนุรักษ์มากขึ้น ส่วนชาวบ้านที่มีพื้นที่ติดกับป่าอนุรักษ์ ก็รู้สึกเข้าไปในป่าอนุรักษ์มากขึ้นทุกวัน เพราะในความเป็นจริงคณะกรรมการชุมชนไม่ได้ลงไปดูแลตรวจสอบอยู่ตลอดเวลา และปัจจุบันนี้ในหลายชุมชนก็มีการสร้างเมรุสำหรับเผาศพที่วัดหรือบริเวณใกล้เคียง ทำให้ป่าช้าซึ่งเคยเป็นสถานที่ที่ชาวบ้านหวาดกลัว ไม่ค่อยอยากเข้าไปนัก เริ่มไม่น่ากลัวแล้ว จึงมีชาวบ้านลักลอบเข้าไปตัดไม้กันมากขึ้นกว่าเดิม

๘.๘.๑ ผลกระทบต่อการพึ่งตนเองด้านสุขภาพของคนในชุมชน

สืบเนื่องจากข้อ ๘.๘.๒ หากในอนาคตพื้นที่ในการปลูกและเก็บสมุนไพรลดลงแล้ว ก็ส่งผลให้การพึ่งตนเองด้านสุขภาพในระดับเบื้องต้นของคนในชุมชนจากการใช้สมุนไพร รักษาอาการเจ็บป่วยของตนเองก็ลดลงด้วย ทำให้ต้องพึ่งพาสถานีนานาและโรงพยาบาลของรัฐอย่างเดียว อีกทั้งองค์ความรู้ในการใช้สมุนไพรในการรักษาโรคก็อาจหมดไปเช่นกัน ในขณะเดียวกัน นโยบายด้านสุขภาพที่ให้สวัสดิการรักษาฟรีแก่ชาวบ้าน ก็ทำให้การพึ่งพาตนเองในแง่ที่จะปลูกพืชสมุนไพรไว้ใช้ยามเจ็บป่วยก็ไม่จำเป็นอีกต่อไปแล้ว

นอกจากจะทำให้ความสามารถในการพึ่งตนเองลดลงแล้ว พืชเศรษฐกิจเหล่านี้ยังทำลายสุขภาพของผู้ปลูกและผู้อยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงอีกด้วย เพราะพืชเหล่านี้บางชนิดก็ต้องใช้สารเคมี การเกษตรเคมี เช่น การปลูกยางพาราต้องใช้สารกำจัดศัตรูพืช “ฟูราดาน” รองในหลุมปลูกเพื่อฆ่าแมลงที่จะทำลายราก หรือมันสำปะหลังก็ต้องใช้สารกำจัดวัชพืชและปุ๋ยเคมีบำรุงให้ได้ผลผลิตที่สมบูรณ์ เป็นต้น

๘.๘.๔ ผลกระทบต่อการพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจของคนในชุมชน

การที่แหล่งอาหาร แหล่งไม้ใช้สอยและยารักษาโรค ลดลงและหมดไป ทำให้ต้องพึ่งพาซื้อหาปัจจัยภายนอกมากขึ้น ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจของครอบครัวก็ลดลงด้วย นอกจากนี้ การเลิกปลูกสมุนไพรแล้วหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจแทน แม้ผลตอบแทนโดยรวมจะมากกว่า แต่ต้นทุนที่เสียไปในการดูแลรักษาก็มากกว่าหลายเท่าตัว ไม่ว่าจะเป็นตัวเงินที่

ลงทุนซื้อพันธุ์มาปลูก ค่าแรง ค่าสารเคมีในการเกษตรในการบำรุงรักษา ค่าขนส่งผลผลิต ยังไม่นับรวมแรงงาน เวลา และสุขภาพที่ต้องเสียไปด้วย

๘.๘.๕ ผลกระทบต่อระบบเกษตรอินทรีย์ข้างเคียง

การเปิดพื้นที่ป่าเพื่อปลูกพืชเชิงเดี่ยวนี้ นอกจากจะทำให้พื้นที่ป่าลดลง ความหลากหลายของพืชสมุนไพรลดลงหรือหมดไปแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อพื้นที่ซึ่งยังคงสภาพธรรมชาติหรือพื้นที่เกษตรอินทรีย์ ให้กลายเป็นหย่อมพื้นที่หรือเกาะที่โดดเดี่ยวจากการถูกล้อมรอบด้วยสารเคมีในการเกษตรที่ใช้ในการปลูกพืชเชิงเดี่ยว

๘.๙ สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรชีวภาพท้องถิ่น

ในขณะที่หลายพื้นที่ของประเทศไทยกำลังต่อสู้กันระหว่างรัฐ ชาวบ้าน และองค์กรพัฒนาเอกชน ในประเด็นความขัดแย้งเรื่องสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรชีวภาพท้องถิ่น อันเนื่องมาจากโครงการของรัฐที่รุกกล้าเข้าไปสร้างผลกระทบต่อชุมชน โดยที่คนในชุมชนไม่เคยรับรู้ข้อมูลข่าวสารมาก่อน และไม่มีสิทธิตัดสินใจใดๆ กับโครงการนั้น หลายพื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งชุมชนท่าลาดและชุมชนใกล้เคียงแห่งนี้ ตอบรับเป็นอย่างดีต่อนโยบายต่างๆ ของรัฐอย่างต่อเนื่องและยาวนานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

แม้ว่าการรุกรานเข้ามาของโครงการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจของรัฐ อันก่อให้เกิดการหักล้างทางพง เปิดพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นภัยคุกคามที่สำคัญต่อฐานความหลากหลายทางชีวภาพนั้น จะเกิดจากความสมัครใจของชุมชนที่เป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ในที่ดินเอง มิได้ถูกรุกกล้าจากโครงการขนาดใหญ่ที่ไม่ได้ปรึกษาคนในท้องถิ่นดังเช่นที่เป็นข่าวกันก็ตาม แต่การเข้ามาของโครงการเหล่านี้ก็ไม่ได้ให้ข้อมูลที่จะเป็นโทษแก่ชาวบ้าน กลับมีแต่ภาพสวยหรูของเม็ดเงินที่จะช่วยให้เศรษฐกิจของชาวบ้านดีขึ้น โดยไม่ได้คำนึงถึงมิติของความหลากหลายทางชีวภาพ หรือความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชนที่จะสูญหายไป

ข้อมูลที่จะช่วยชาวบ้านในการตัดสินใจรับหรือไม่รับโครงการที่รัฐส่งเสริม อันได้แก่ต้นทุนและกำไรที่ไม่เคยได้มาจากการลงทุนที่ต้องกู้หนี้ยืมสิน ความอุดมสมบูรณ์ของดินและความแข็งแรงของสุขภาพที่สูญเสียไปจากการใช้สารเคมีในการเกษตร ความสามารถในการพึ่งตนเองในด้านอาหาร ยาสมุนไพรรักษาโรค และแหล่งรายได้ที่ยั่งยืน การสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่น รวมถึงผลประโยชน์ เม็ดเงินที่ตกแก่นายทุนผู้ขายกล้าพันธุ์พืชเศรษฐกิจชนิดต่างๆ (และเจ้าหน้าที่ของรัฐที่มีส่วนเกี่ยวข้อง) เป็นข้อมูลที่รัฐไม่เคยให้ชาวบ้าน ชาวบ้านจึงไม่เคยรับรู้ หรือเคยรับรู้จากการให้ข้อมูลขององค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ แต่ก็ไม่เข้าใจจนกว่าจะประสบกับตนเอง

ความต้องการเงินมาใช้หนี้ หรือการหวังถึงเงินก้อนใหญ่จากการตัดไม้โตเร็วขายแม้ว่าจะต้องรอถึง ๕ ปีเป็นอย่างต่ำก็ตาม เป็นแรงจูงใจให้ชาวบ้านตัดสินใจถางผืนป่าที่เห็นว่าร้างไม่มีประโยชน์ ลงทุนเอาเงินเก็บหรือกู้ยืมมา มาจ้างคนถางที่ เชื้อกล้าพันธุ์จากนายทุนมาปลูก และรอวันเติบโตเพื่อตัดขาย เมื่อถึงเวลาที่ขายได้ราคาตามนั้นบ้าง ใกล้เคียงบ้าง หรือขาดทุนก็มี ทำให้หนี้สินที่มีอยู่พอกพูนขึ้นอีก

การขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องข้างต้น นอกจากจะทำให้ชุมชนไม่เห็นว่โครงการเหล่านี้เป็นปัญหาแล้ว ยังตอบรับกระแสการพัฒนาเพราะเห็นว่าจะช่วยแก้ปัญหาเศรษฐกิจหนี้สินของชาวบ้าน ชุมชนคิดว่าตนเองมีสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติทั้งหลาย ตราบเท่าที่สวนหลังบ้าน ป่าหัวไร่ปลายนาอันเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง ใครก็สามารถทำอะไรกับที่ดินหรือป่าของตนได้ โดยไม่ต้องคำนึงถึงมิติความหลากหลายทางชีวภาพ, ไม่ต้องคำนึงว่าปุ๋ยเคมีจะส่งผลกระทบต่อดิน ต่อพืชชนิดอื่นที่ยังหลงเหลืออยู่บริเวณเดียวกัน ต่อสัตว์ที่ต้องตายหรือต้องอพยพไปอยู่แหล่งอื่น และต่อผู้ใช้สารเคมีการเกษตรหรือไม่, ไม่ต้องคำนึงว่าเมื่อป่าเห็ดหรือแหล่งอาหารอันอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติของตนหมดไป ตนจะหาอาหารจากที่ไหน จะหาจากป่าของเพื่อนบ้านที่กำลังจะหมดไปเช่นกัน หรือหวังรายได้ในอนาคตจากการขายพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ที่จะทำให้สามารถจับจ่ายซื้อหาอาหารบริโภคได้

๘.๑๐ ข้อเสนอเชิงนโยบายและแนวทางการพัฒนาจากศูนย์ฯ

๘.๑๐.๑ ข้อเสนอระดับชุมชน

(๑) ด้านความรู้

- จัดกระบวนการเสริมความรู้ ด้านผลกระทบของนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่มีต่อฐานทรัพยากรธรรมชาติของตนเองและชุมชน และความรู้ด้านสิทธิ ให้ชาวบ้านในชุมชนเข้าใจ เท่าทัน และสามารถวิเคราะห์นโยบายที่เข้ามาสู่ชุมชนได้
- เสริมความรู้ในด้านสมุนไพรและความหลากหลายทางชีวภาพ การดูแลสุขภาพขั้นพื้นฐาน และการพึ่งตนเองด้านอาหารและสุขภาพ เพื่อให้ชุมชนมีทางเลือก
- ยกย่องและพัฒนารูปธรรมของการจัดการแปลงเกษตรอินทรีย์ต้นแบบ เพื่อการขยายผลสู่เกษตรกรรายอื่นหรือชุมชนอื่น ในการขยายหม่อมพื้นที่ของความหลากหลายให้เพิ่มขึ้นเพื่อเป็นแนวกันชนกับพื้นที่เกษตรเคมี

(๒) ด้านการพึ่งตนเอง/เศรษฐกิจชุมชน

- สร้างภูมิคุ้มกันให้ชุมชนเข้มแข็ง โดยต้องสร้าง ๕ ฐานหลักให้เข้มแข็ง คือ

๑) ฐานความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ชุมชนที่มีฐานทรัพยากรที่สมบูรณ์อยู่ในมือชาวบ้าน เช่น ที่ดิน ป่าไม้ ชุมชนนั้นจะเข้มแข็ง ๒) ฐานภูมิปัญญา คือการรักษาภูมิปัญญาดั้งเดิม ๓) ฐานวัฒนธรรมท้องถิ่น ๔) เศรษฐกิจชุมชน และ ๕) การสร้างภาคีความร่วมมือระหว่างองค์กรเครือข่าย และนโยบายทั้งข้างบนคือภาครัฐ และข้างล่างคือชุมชน

■ สร้างเศรษฐกิจชุมชน หรือสร้างตลาดรองรับผลผลิตจากแปลงเกษตรอินทรีย์ของเกษตรกร ผ่านกลุ่มตลาดสีเขียวในระบบความสัมพันธ์ตรงระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภค

■ ยกกระดับศูนย์สุขภาพฯ วัดท่าลาด ให้เป็นศูนย์กลางการจัดการวัตถุโบราณไพร่ รองรับการพัฒนาส่งเสริมการปลูกสมุนไพรให้มากขึ้นเพื่อการส่งออกตลาดภายนอก

(๓) ด้านความเข้มแข็งของชุมชน/การเปลี่ยนกระบวนทัศน์

■ ให้ชุมชนมีการรวมกลุ่มและสร้างกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องในทุกด้าน

■ การต่อรองเงินนโยบาย เช่น กระทรวงเกษตรฯ ในการจัดสรรงบประมาณสนับสนุนศูนย์การเรียนรู้หรือศูนย์ปราชญ์ ให้เป็นการจัดการแบบเครือข่ายแทนการจัดการแบบปัจเจก

■ ยกระดับการทำงานที่เชื่อมโยงประเด็นสมุนไพรกับเกษตรให้มีการขับเคลื่อนไปด้วยกันผ่านกลไกตลาดสีเขียวและศูนย์สุขภาพ โดยสร้างนวัตกรรมในการขับเคลื่อนงานในด้านความหลากหลายทางชีวภาพ

(๔) ด้านการศึกษา

■ ประสานกับโรงเรียนในการจัดหลักสูตรการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในโรงเรียนตั้งแต่ระดับประถมศึกษา

■ ประสานช่องทางกับมหาวิทยาลัยในท้องถิ่น เช่น มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ในการจัดการศึกษาที่เอื้อให้คนในชุมชนไปเรียนและกลับมาทำงานกับชุมชน

๘.๑๐.๒ ข้อเสนอระดับนโยบาย

(๑) ประเด็นสมุนไพร

■ รัฐควรกำหนดนโยบายให้โรงพยาบาลของรัฐจ่ายยาสมุนไพรแก่ผู้ป่วยในสัดส่วนที่ใกล้เคียงกับยาแผนปัจจุบัน และเร่งส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการให้บริการด้านการแพทย์แผนไทยในสถานบริการสุขภาพในระดับท้องถิ่น เช่น สถานีอนามัยชุมชนด้วย

■ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับงานส่งเสริมการใช้สมุนไพร ไม่ว่าจะเป็นโรงพยาบาลหรือสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดหรืออำเภอ ควรส่งเสริมการปลูกและใช้สมุนไพรแก่ชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองในการดูแลสุขภาพขั้นพื้นฐานได้ที่บ้านของตนเอง ไม่ใช่ต้องเดินทางไปรับการรักษาที่โรงพยาบาลเพียงอย่างเดียว

(๒) ประเด็นภัยคุกคามจากโครงการส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจของรัฐ

■ การเสนอนโยบายและการพัฒนาในด้านพืชเศรษฐกิจที่จะลงสู่ชุมชน ควรมาจากการมีส่วนร่วมของชุมชนมากกว่ามาจากส่วนกลางเพียงส่วนเดียว

■ สร้างตัวกลั่นกรองนโยบายจากภายนอก โดยชุมชนมีการประสานความร่วมมือกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในตรวจสอบนโยบายต่างๆ เนื่องจากโครงการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจของรัฐ มักส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศในชุมชน ไม่สามารถสร้างรายได้แก่เกษตรกรได้จริง ทั้งยังก่อให้เกิดหนี้สินจากการลงทุน และปัญหาด้านสุขภาพจากสารเคมีเกษตร

■ ภาครัฐส่วนกลางต้องสนับสนุนสิทธิการดูแลทรัพยากรและพัฒนาองค์ความรู้แก่ชุมชน ในขณะที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรขยายบทบาทการจัดการและอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติให้มากขึ้น โดยพัฒนาทั้งองค์ความรู้ ชีตความสามารถในการบริหารจัดการ และแนวทางกระจายผลประโยชน์ที่เป็นธรรมให้แก่ชุมชน

(๓) อื่นๆ

■ ส่งเสริมการเรียนรู้ทำแผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง โดยเฉพาะด้านอาหารและสุขภาพ และต่อยอดไปสู่วิสาหกิจชุมชน